MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

GEMEENTE LEUSDEN

Drs. Dirk Cazemier
Drs. Brigitte Giessen-Geurts
Drs. Ben Olde Meierink

© PROVINCIE UTRECHT DIENST RUIMTE EN GROEN 1992

VOORWOORD

Voor U ligt het rapport betreffende de gemeente Leusden van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Mede dankzij de inbreng van de gemeente Leusden en vele van haar inwoners treft U in dit rapport een schat aan gegevens over gebouwen, gebieden en andere cultuurhistorisch waardevolle elementen aan.
Het Monumenten Inventarisatie Project is een initiatief van de rijksoverheid om binnen een korte periode (1987-1992) een landelijk overzicht te verkrijgen van de jongere bouwkunst en stedebouw tussen 1850 en 1940. De uitvoering van dit project is in handen gelegd van de provincies en de vier grote steden. De Provincie Utrecht heeft een aanzienlijke bijdrage geleverd aan het M. I. P. door ook de oudere bouwkunst van vóór 1850 te inventariseren volgens de standaard-methodiek. Op deze wijze kan een complete en geautomatiseerde databank van alle cultuurhistorisch waardevolle elementen opgebouwd worden. De breed opgezette inventarisatie per gemeente dient als basis voor een nadere selectie ten behoeve van plaatsing op de rijksmonumentenlijst, een procedure die na 1992 zal gaan plaats vinden.
In meer algemene zin vormt het M. I. P. een uitgangspunt voor het beleid van de drie overheden ten aanzien van monumentenzorg, stadsvernieuwing en ruimtelijke ordening. Het kan dienen als materiaal voor publicaties in zowel toeristische als wetenschappelijke sfeer. Zeker niet in de laatste plaats kan dit onderzoek bijdragen aan de kennis van en de waardering voor ons cultureel erfgoed.

mr D. H. Kok
Lid van Gedeputeerde Staten van Utrecht

INHOUDSOPGAVE

Verantwoording

DEEL A
BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 Inleiding 9

2 Bodemgesteldheid en afwatering 10
2.1 Bodemgesteldheid 10
2.2 Afwatering 10

3 Occupatie en ruimtelijke ontwikkeling tot 1850 12
3.1 Vroege bewoning 12
3.2 Ontginning 12
3.3 Grondgebruik 15
3.4 Infrastructuur 17
3.4.1 Wegen 17
3.4.2 Water 18
3.4.3 Militaire infrastructuur 18
3.5 Nederzettingen 18
3.5.1 Oud-Leusden 18
3.5.2 Hamersveld (Leusden-Centrum) 19
3.5.3 Leusbroek (Leusden-Zuid) 20
3.5.4 Achterveld 20
3.5.5 Verspreide en bijzondere bebouwing 21

4 Ruimtelijke ontwikkeling 1850-1940 25
4.1 Ruimtelijke structuur omstreeks 1850 25
4.2 Grondgebruik 25
4.3 Infrastructuur 26
4.3.1 Wegen 26
4.3.2 Water 26
4.3.3 Spoorwegen 26
4.3.4 Militaire infrastructuur 26
4.4 Nederzettingen 28
4.4.1 Oud-Leusden 28
4.4.2 Hamersveld (Leusden-Centrum) 28
4.4.3 Leusbroek (Leusden-Zuid) 30
4.4.4 Achterveld 30
4.4.5 Musschendorp 32
4.4.6 Stoutenburg 32
4.4.7 Verspreide en bijzondere bebouwing 32

5 Recente ruimtelijke ontwikkelingen 33

DEEL B INVENTARISATIE 35

1 Stedebouwkundige typologie 36
1.1 Gebieden binnen de bebouwde kom 36
1.1.1 Dorpskernen vóór 1850 en 1850-1940 36
1.2 Gebieden buiten de bebouwde kom 38
1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850 en 1850-1940 38
1.2.2 Verdedigingswerken vóór 1850 en tussen 1850-1940 38
1.2.3 Buitenplaatsen vóór 1850 39
1.2.4 Buitenplaatsen 1850-1940 41

2 Gebieden met bijzondere waarden 46
2.1 Inleiding 46
2.2 Inventarisatie gebieden met bijzondere waarden 48
2.2.1 Grebbelinie 49
2.2.2 Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend, e.o. 53
2.2.3 De Treek e.o. 56
2.2.4 De Boom e.o. 59

3 Archeologische terreinen en historisch-landschappelijke elementen en structuren 63
3.1 Archeologische terreinen 63
3.2 Historisch-landschappelijke elementen en structuren 63

4 Bouwkundige typologie 64
4.1 Verdedigingswerken, zaken en gebouwen met een militair karakter 64
4.2 Bruggen, sluizen en andere weg- en waterbouwkundige werken en derzelver hulpmiddelen 64
4.3 Voorwerpen op velden, pleinen en straten 64
4.4 Gebouwen voor het lands-, gewestelijk en plaatselijk bestuur 65
4.5 Kerkelijke gebouwen en bijzondere onderdelen daarvan, alsmede woningen voor kerkelijke functionarissen 65
4.6 Uitvaartcentra en begraafplaatsen 65
4.7 Handels- en kantoorgebouwen en gebouwen voor transport en opslag 66
4.8 Gebouwen van liefdadigheid, gezondheidszorg, wetenschap en cultuur 66
4.9 Gebouwen voor sport, recreatie, vereniging, vergadering en horeca 67
4.10 Kastelen, landhuizen, buitenplaatsen, historische parken en tuinen en daarbij behorende bijgebouwen en objecten 67
4.11 Woningen en woningbouwcomplexen 71
4.12 Boerderijen 72
4.14 Bedrijfsgebouwen 73

5 Inventarisatie van bouwkundige objecten 74
5.1 Systematiek 74
5.2 Objectinventarisatie 1

LITERATUUR

BIJLAGE

1 Adressenlijst opgenomen objecten

VERANTWOORDING

Dit rapport verschijnt in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project in de provincie Utrecht. Het betreft de gemeente Leusden, die deel uitmaakt van het inventarisatie-gebied 'Eemland-Vallei'.
De opzet, indeling en gevolgde methodiek zijn in globale zin conform de richtlijnen, die door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zijn opgesteld. Op enkele punten is er sprake van een aanvulling of uitbreiding. Zo is er relatief meer aandacht besteed aan de occupatie en de ruimtelijke ontwikkeling in de periode vóór 1850. Een vergelijkbare uitbreiding betreft de objectinventarisatie zelf. De inventarisatie behelst ook de beschrijving en documentatie van cultuurhistorisch waardevolle objecten uit de periode vóór 1850, inclusief de reeds beschermde monumenten.
Het rapport bestaat uit twee delen: deel A geeft een beschrijving van de historisch-ruimtelijke ontwikkeling in drie perioden (vóór 1850, 1850-1940, 1940-heden) en deel B bevat de eigenlijke inventarisatie. Hoofdmoot van deel B vormt de objectinventarisatie. Daaraan voorafgaand worden achtereenvolgens beschreven de stedebouwkundige typologie, de gebieden met bijzondere waarden, de archeologische terreinen (volgens opgave R. O. B.), de historisch-landschappelijke elementen en de bouwkundige typologie.
Als bijlage treft U aan een alfabetische adressenlijst van alle opgenomen objecten, zowel die van vóór 1850 als die uit de periode 1850-1940, inclusief de reeds beschermde rijksmonumenten. Bij ieder adres is het bouwtype vermeld alsmede een voorselectie in drie categoriëen. Op basis van een aantal criteria is aan het MIP deze nadere selectie toegevoegd om binnen de brede inventarisatie een gedifferentiëerd monumentenbeleid te kunnen voeren: categorie 1 bevat de meest waardevolle panden en kan een uitgangspunt zijn voor de selectie op rijksniveau. Tevens zijn dit de potentiële gemeentelijke monumenten, die aangevuld kunnen worden met objecten uit categorie 2, zeker wanneer deze zich in gebieden met 'bijzondere waarden' bevinden. Categorie 3 zijn objecten die enige cultuur-historische waarde bezitten en van ondersteunende betekenis zijn, met name binnen de genoemde gebieden. Deze objecten zijn niet 'zwaar' genoeg voor een stringente bescherming maar dienen eerder betrokken te worden bij het ruimtelijkordeningsbeleid en het welstandstoezicht.

Drs. R.K.M. Blijdenstijn,
Projectleider MIP,
Provincie Utrecht.

DEEL A BESCHRIJVING VAN DE HISTORISCH-RUIMTELIJKE ONTWIKKELING

1 INLEIDING

De gemeente Leusden ligt in het oosten van de provincie Utrecht en heeft thans een oppervlakte van 6.202 hectare. De huidige vorm en omvang werden eerst in 1969 bereikt met de samenvoeging van de (oude) gemeenten Leusden en Stoutenburg tot één nieuwe gemeente Leusden. Voorheen al vonden er diverse kleinere grenswijzigingen plaats, waarvan de belangrijkste die tussen Leusden en Amersfoort waren. Het gebied maakt in het kader van het MIP deel uit van de regio 'Eemland en Valleigebied' en omvat naast de hoofdplaats Leusden-Centrum de kleinere nederzettingen Achterveld, Leusden-Zuid, Musschendorp, Oud-Leusden en Stoutenburg.
Het Leusder grondgebied wordt aan de Utrechtse zijde begrensd door in het noorden en noordwesten de gemeente Amersfoort, in het westen de gemeente Zeist en in het zuiden de gemeente Woudenberg. Aan de oost- en noordoostzijde valt de gemeentegrens samen met de provinciegrens tussen Utrecht en Gelderland. Aangrenzend liggen hier de gemeenten Barneveld en Hoevelaken.

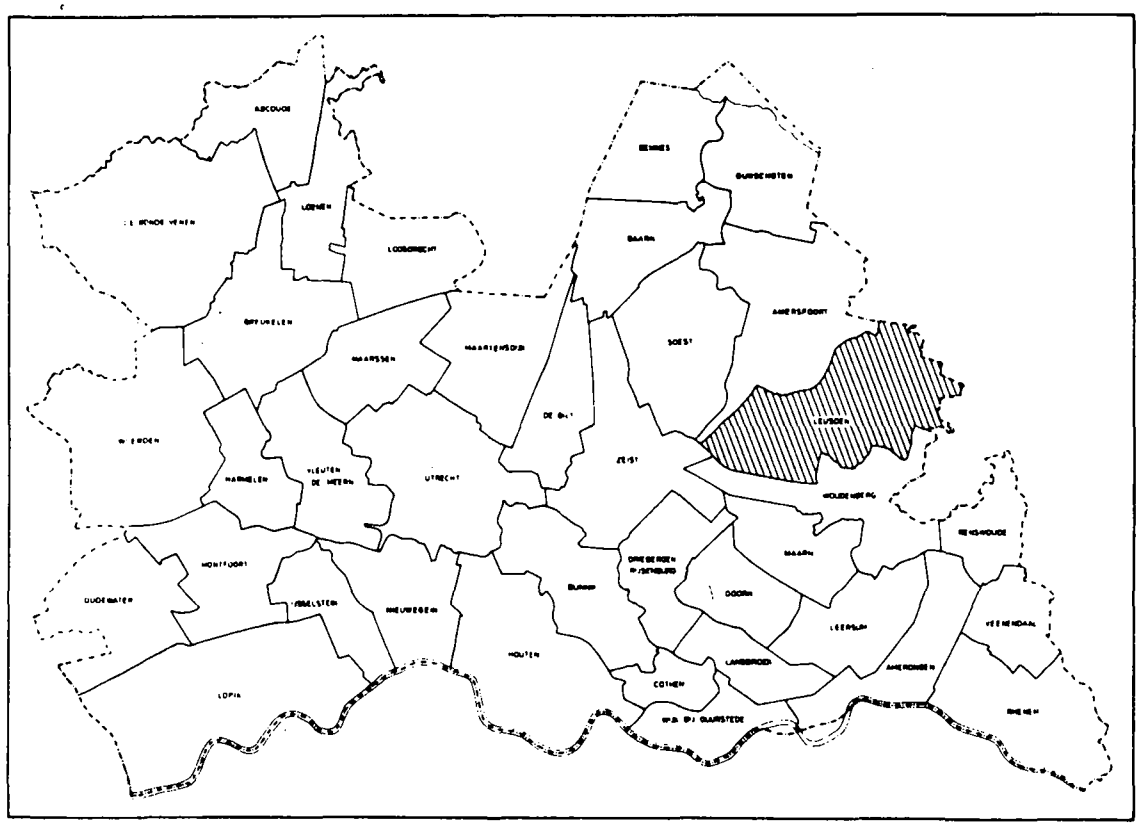

Afb. 1 Gebiedsindeling van het Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht

2 BODEMGESTELDHEID EN AFWATERING

2.1 BODEMGESTELDHEID

De gemeente Leusden maakt met uitzondering van het meest westelijke deel, gelegen op de noordoostflank van de Utrechtse Heuvelrug, deel uit van de Gelderse Vallei. Dit van oorsprong glaciale tongbekken werd na het Saalien -de laatste periode van landijsbedekking- opgevuld met afzettingen van uiteenlopende aard. Nadat de laagte tijdens het interglaciale Eemien onder een laag mariene afzettingen kwam te liggen, werd er tijdens het Weichselien -de laatste ijstijd, waarin de ijskap ons land niet meer bereikte- onder invloed van wind en water veel zand van de hogere delen (de stuwwallen aan weerszijden van de Vallei) naar het dal verplaatst. Gelijktijdig met deze afvlakking van het hoofdreliëf ontstond er in de Vallei -en dus een groot deel van de gemeente Leusden- een uitgebreid microreliëf. Temidden van de overwegend oost-west lopende smeltwaterdalletjes vormde zich een onregelmatig patroon van afwisselend hoge en lage dekzandruggen en -koppen.
Tijdens het Holoceen dat nu nog voortduurt, veranderde er aan deze landschapsstructuur nagenoeg niets meer. De definitieve klimaatsverbetering deed de zeespiegel weliswaar opnieuw stijgen, maar niet zo sterk dat het grondgebied van Leusden weer bereikt werd. In grote delen van het gebied bleef daardoor het dekzand aan de oppervlakte liggen. De enige uitzondering vormden de lager gelegen gronden langs de beken en stroompjes in de Vallei. Kwel vanaf de hogere zandgronden, gepaard aan een van nature toch al slechte afwatering, zorgde hier voor een aanzienlijke mate van veenvorming: bosveen dat werd gevormd door de broekbossen die eertijds de lage delen van de Vallei bedekten.
Ten tijde van de Middeleeuwse ontginningen verdween dit veenpakket van overwegend geringe dikte echter weer volledig, zodat de gemeente er thans bodemkundig als volgt uitziet. Het westelijk deel van Leusden -de noordoostflank van de Heuvelrug- bestaat hoofdzakelijk uit hoge en middelhoge podzolgronden, terwijl in het midden en oosten overwegend beekeerdgronden met plaatselijk lage podzolgronden worden aangetroffen. Bij de oude bewoningen van onder andere Oud-Leusden,, Den Treek en in de omgeving van Achterveld komen verder plaatselijk enkeerdgronden (oude bouwlanden) voor. De uitgestrekte zandverstuivingen die vanaf de Middeleeuwen door overexploitatie van de hoge schrale zandgronden in het westen van Leusden ontstonden, werden na het midden van de vorige eeuw door (her)bebossing weer vastgelegd (zie Grondgebruik 1850-1940).

2.2 AFWATERING

De gemeente Leusden behoort wat betreft de afwatering tot het stroomgebied van de Eem. Via de Luntersche of Heiligenbergerbeek -de zuidelijke voortzetting van de Eem- en de daarop uitmondende zijbeekjes, alsmede in geringere mate ook de Barneveldsche of Flierbeek, werd vanouds het overtollige water in de richting van

Afb. 2 Bodemgesteldheid in de gemeente Leusden en omgeving

Amersfoort afgevoerd. De afvoercapaciteit van de verschillende waterlopen was tijdens vochtige jaargetijden en bij perioden van grote regenval veelal echter ontoereikend zodat regelmatig delen van Leusden blank stonden.
Eerst met het gereedkomen van het Valleikanaal (1937-1939), dat vanaf Veenendaal via Woudenberg en Leusden naar Amersfoort kwam te lopen en speciaal werd aangelegd ter verbetering van de waterhuishouding in het zuiden van de Gelderse Vallei, behoorde de wateroverlast in Leusden voorgoed tot het verleden. Binnen de gemeente werden er in het Valleikanaal een damsluis aangelegd bij de kruising met de Asschatterkade. De verbeterde waterhuishouding maakte dat met de schaalvergroting in de landbouw later veel van de voor de afwatering inmiddels niet meer noodzakelijk zijnde sloten werden gedempt.

3 OCCUPATIE EN RUIMTELIJKE ONTWIKKELING TOT 1850

3.1 VROEGE BEWONING

Het grondgebied van de huidige gemeente Leusden kende reeds vroeg bewoning. In de omgeving van de Leusderheide -op de flank van de Heuvelrug- heeft men een aantal grafheuvels aangetroffen, die met zekerheid uit de jonge Steentijd (5300-2100 v. Chr.) en/of de Bronstijd (2100-700 v. Chr.) dateren. Bovendien zijn er bij Oud-Leusden sporen -naast overblijfselen van een nederzetting resten van wat waarschijnlijk een versterkte wachttoren is geweest- uit de Romeinse tijd en boerderijen uit de vroege Middeleeuwen gevonden.
Wanneer we aan de geschreven bronnen toekomen, is het belangrijkste stuk dat op het gebied van Leusden betrekking heeft een oorkonde van Karel de Grote van 8 juni 777 na Chr. De nederzetting (Oud-)Leusden was destijds bekend onder de naam Lisiduna. In een brief van het jaar 1006 was de naam Loysden en in 1132 Loesden. Tijdens de latere Middeleeuwen werd vervolgens ook de rest van de huidige gemeente Leusden bevolkt.

3. 2 ONTGINNING

Ten tijde van de villa Lisiduna vonden in de omgeving van Oud-Leusden waarschijnlijk de eerste ontginningen plaats, hoewel sporen hiervan in het huidige landschap niet of nauwelijks terug te vinden zijn. Volgens eerder genoemde oorkonde uit 777 werden Lisiduna en een viertal 'foreesten' bestaande uit bossen, heiden, bouwlanden en weiden in dat jaar aan de St. Maartenskerk te Utrecht geschonken. Lisiduna was destijds als beneficium, dat wil zeggen als leengoed voor het leven, in handen van een zekere graaf Wiggers. De villa werd bewoond door en was in gebruik bij een groep horigen die zich op de mansi of hoeven van het goed hadden gevestigd. De akkerbouw bedreven de bewoners van Lisiduna op de hoge zandgronden. Over de percelering zoals die er aan het begin van de ontginning uitzag is weinig te zeggen. Opvallend is echter wel dat de percelering zoals die later -waarschijnlijk

tijdens de twaalfde eeuw- tot stand kwam een regelmatig verloop kende. De Oud-Leusder eng was destijds opgedeeld in een groot aantal hoevestroken, hetgeen op de kaart van 1850 nog goed te zien is.
Na de stichting van het klooster op Hohorst -het latere Heiligenberg- in 1006 gingen ook de meegereisde monniken op de eng van Oud-Leusden de akkerbouw bedrijven, hoewel er na verloop van tijd ook in de omgeving van het klooster enige ontginning plaatsvond. De bevolkingsvermeerdering leidde vervolgens tot nieuwe ontginningen in het lager gelegen overgangsgebied tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei. Al vroeg zwermden de boeren uit naar deze streek om er nieuwe wei- en hooilanden aan te leggen. Hun akkers behielden zij in deze periode veelal nog op de Leusder eng. Als eerste werden de moerasssige zone langs de Luntersche Beek en het Heetveld ontgonnen.
De ontginning van Hamersveld, het huidige Leusden-Centrum, ving waarschijnlijk in de elfde eeuw aan. Het betrof hier een door de St. Paulus abdij te Utrecht uitgegeven cope-ontginning, resulterend in een rationeel ingericht landschap met langgerekte percelen. De noordgrens van deze systematische ontginning liep ten noorden van de huidige Burg. de Beaufortweg. De sloten voor de ontwatering werden in oost-west richting parallel aan deze lijn gegraven. De zuidgrens was de Zuidwindse Sloot in de buurt van de huidige Lange Steeg. Als westgrens kwam -ongeveer parallel aan de Heiligenbergerbeek- de Grift gereed en in het oosten werd de Hamersveldsche Wetering gegraven.
Het gebied van Leusbroek werd korte tijd daarna in ontginning gebracht. Begonnen werd er in het noorden, tegen Hamersveld aan. Deze zijde van Leusbroek stond bekend als het zogenaamde Oude Vreding. De noord-zuid lopende strokenpercelering (geen cope-ontginning) liep hier uit tegen het oost-west verkavelde complex van Hamersveld. De zuidgrens van de ontginning werd bepaald door de Heiligenbergerbeek. Dit zuidelijk deel van Leusbroek droeg de naam de Nieuwe Vrede. Ook langs de Heiligenbergerbeek -tussen Den Treek en de Ooievaarshorst- gaf de bisschop in deze periode land uit ter ontginning.
In de loop van de dertiende eeuw werd de betekenis van Oud-Leusden als agrarische nederzetting snel kleiner. Vermoedelijk heeft juist de grote bevolkingstoename in de elfde en de twaalfde eeuw de eigen ondergang in de hand gewerkt. De voortdurende uitbreiding van het akkerland door ontbossing, had tot gevolg dat de wind steeds meer vat kon krijgen op het zand. Bovendien waren de moeras- en veenontginningen in de Vallei, met name die van Hamersveld en Leusbroek, van invloed op de microwaterhuishouding in het gebied. Grote delen van de hogere gronden verdroogden, hetgeen de verstuiving verder deed toenemen. Het bewerken van de akkers werd hierdoor steeds moeilijker en vaak uiteindelijk zelfs onmogelijk. Een deel van de bewoning zal zich vervolgens naar de eerder genoemde nieuwere ontginningsgebieden aan de rand van de Gelderse Vallei hebben verplaatst, ook was oostelijk Leusden waar de ontginning in volle gang was een goed alternatief.
De occupatie en ontginning van laatstgenoemd gebied had zijn oorsprong waarschijnlijk laat in de elfde of vroeg in de twaalfde eeuw. Vanuit de oudere ontginningen van Leusden werd de Gelderse Vallei in oostelijke richting (verder) opengelegd. De oudste

Afb. 3 Verkavelingspatronen in de gemeente Leusden (situatie eind 19de eeuw

ontginningen vonden plaats op de hogere delen van het terrein. Op de smalle dekzandruggen werden de eerste akkers in de vorm van omheinde, onregelmatige kampen aangelegd, terwijl de boerderijen verspreid op de hellingen van deze ruggen werden gebouwd. Zo kwamen de hoeven waarvan de naamgeving vaak in verband stond met de natuurlijke gesteldheid -vooral het toponien 'laar' (open plek in het bos) komt in het Leusder kampengebied veel voor- tussen de hogergelegen akkers en de lagere gronden, die als weidegebied werden benut, in te liggen. Bij het toenemen van de bevolking werden de oorspronkelijke ontginningsboerderijen vaak gesplitst, hetgeen het voorkomen van boerderijnamen met het voorvoegsel Groot- en Klein verklaart. Alleen bij Achterveld, voor het eerst genoemd in 1382, ontwikkelde zich uit de verspreid staande hoeven uiteindelijk een nederzetting van enige betekenis.
Vanaf het einde van de dertiende eeuw was er in in het westen van Leusden sprake van een nieuwe ontwikkeling. Rijk geworden kooplieden (voornamelijk brouwers uit Amersfoort) en later ook adelijke en patricische families (nu niet alleen uit Amersfoort maar ook uit Amsterdam en Arnhem) gingen in deze periode op en langs de Heuvelrug op grote schaal over tot het verwerven van grondbezit. Uit een aantal van de oude hoeven ontwikkelde zich na verloop van tijd een buitenplaats. Dit was het geval bij Den Treek, Vlooswijk, Ooievaarshorst, Sandbrink en het thans tot de gemeente Amersfoort behorende Nimmerdor.
Tot aan het midden van de zeventiende eeuw waren het vooral deze particuliere grondbezitters die uit economisch voordeel (hoge graanprijzen) de ontginning van westelijk Leusden sterk stimuleerden. Toen de economische omstandigheden voor de landbouw vervolgens verslechterden, richtten de geldbeleggers zich in toenemende mate op de bosbouw (zie Grondgebruik). In de eerste plaats was er hierbij echter sprake van het bebossen van de braakliggende akkers, die van noodlijdende pachtboeren werden overgenomen. Het ontginnen van heidevelden ten behoeve van de bosaanleg kwam ook wel voor, maar nam tot na het midden van de vorige eeuw nimmer een grote vorm aan. Dit had vooral te maken met het markeverband waarbinnen de meeste woeste gronden van westelijk Leusden verenigd waren. Tot na het midden van de vorige eeuw hielden de markegenoten van de zogenaamde 'Marke van de 26 hoeven op de Leusderberg' de verdeling en dus ook de ontginning van hun gemene gronden tegen.

3. 3 GRONDGEBRUIK

Het grondgebruik van Leusden werd tot na het midden van de vorige eeuw voornamelijk door de landbouw bepaald. Verder ging vanaf de zeventiende eeuw ook de bosbouw geleidelijk een rol van enige betekenis vervullen. Speciaal betrof het hier de bebossing van de buitenplaatsen op de flank van de Heuvelrug. In de Vallei trof men slechts een aantal kleine, verspreid gelegen hakhout- en moerasbosjes aan. Het aandeel van de bosgronden in het totale grondgebied van Leusden bedroeg in 1815 evenwel nog altijd niet meer dan 5 procent; dit tegenover een agrarisch grondaandeel van ongeveer 33 procent. De rest van het gebied bestond uit woeste

gronden: heide-, veen-, moeras- en stuifzandgronden.
De landbouw in Leusden werd eertijds gekenmerkt door een gemengde bedrijfsvoering, waarbij de veeteelt in dienst van de akkerbouw stond. Op de hogere en drogere gronden lagen de oude bouwlanden. Op de meer vochtige gronden in de beekdalen lagen de wei- en hooilanden. De woeste gronden die in gemeenschappelijk bezit waren, werden onder andere gebruikt voor het weiden van vee, het rooien van hout en het voor eigen gebruik steken van veen. Tot aan het einde van de Middeleeuwen leidden de Leusder boeren over het algemeen een karig bestaan. Vooral het in de Valleistreek regelmatig terugkerende oorlogsgeweld berokkende de landbouw grote schade; het boerenbedrijf werd door plundering en brandstichting regelmatig ontredderd en zo in zijn ontwikkeling lamgelegd.
Na de zorgvolle toestanden in de Middeleeuwen en aan het begin van de zestiende eeuw, diende zich voor de landbouw in Leusden vervolgens een lange periode van ontwikkeling aan. In eerste instantie waren het vooral de -vanaf circa 1500- sterk gestegen graanprijzen, die voor de economische opbloei van het boerenbedrijf zorgden. Toen deze omstreeks 1650 vervolgens weer instortten, was het hoofdzakelijk dankzij de tabaksbouw dat de voorspoed voor een belangrijk deel van de Leusder bevolking toch redelijk gehandhaafd bleef. Met name de omgeving van Hamersveld, in die tijd al het dichtsbevolkte deel van Leusden, leende zich uitstekend voor de verbouw van dit cultuurgewas. Daar de teelt zeer veel arbeidskrachten vergde, vormde de tabaksbouw voor de bevolking van Hammersveld ten tijde van de depressie een hele verademing. Uiteindelijk wist deze bedrijfstak zich in dit deel van Leusden tot het einde van de negentiende eeuw te handhaven, hoewel de vraag van de Amersfoortse tabakshandelaren vanaf 1800 duidelijk afnam.
In die delen van Leusden waar de tabaksteelt niet of vrijwel niet werd bedreven, veroorzaakte de depressie vanaf 1650 wel weer een sterke economische achteruitgang. Vooral de boeren op de schrale zandgronden van de Heuvelrug hadden het zwaar. Als eerste reactie om aan de verarming het hoofd te bieden ging men in deze streek over tot inkrimping en versobering van het bedrijf. De eerder genoemde geldbeleggers kwamen hierdoor in een gunstige positie om gronden voor bosbeplanting aan te kopen; maar al te graag namelijk zagen de noodlijdende pachtboeren zich ontslagen van het opbrengen van pacht voor akkers die toch niet benut werden.
Ook het gemengde bedrijf in het oosten van de Gelderse Vallei had het in deze periode zeker niet gemakkelijk. Net als op de Heuvelrug was het ook hier de zelfvoorziening die overheerste. Het enige geldelijke gewin verkreeg men in feite uit de verkoop van onder andere wat boekweit en het op kleine schaal bereiden van boter. Eerst met het aantrekken van de graanprijzen in de laatste helft van de achttiende eeuw werd de situatie er voor alle zandboeren in Leusden geleidelijk aan weer wat beter op.

3.4 INFRASTRUCTUUR

3.4.1 Wegen

Het gebied van de huidige gemeente Leusden kende vroeger een eenvoudig wegenpatroon. De eerste primitieve wegen ontstonden op de hogere gronden van de Utrechtse Heuvelrug en de dekzandruggen van de Gelderse Vallei. Na de Middeleeuwen werden er in het gebied twee wegen met een zekere doorgaande verkeersbetekenis aangetroffen.
De bekendste verbinding was waarschijnlijk de zogenaamde Hessenweg, die komende vanaf Gelderland via Achterveld door het oosten van Leusden naar Amersfoort liep. Deze weg werd echter hoofdzakelijk gebruikt door voerlieden uit Hessen die handel dreven tussen de Duitse en de Hollandse markten. Voor de bewoners in het oosten van Leusden was de weg duidelijk minder belangrijk; de boerderijen lagen daarvoor teveel afzijdig van de weg over het gebied verspreid. De doorgaande route die door de bevolking van Leusden zelf waarschijnlijk het meest gebruikt werd, was dan ook die van Amersfoort naar Woudenberg. Deze verbinding liep over de oostflank van de Heuvelrug. Het betrof hier niet één vaste weg, maar een verzameling bochtige karresporen waarvan het verloop zich (onder invloed van de zandverstuivingen o. a.) regelmatig wijzigde.
Na verloop van tijd ontstonden er in het dichter bevolkte deel van Leusden ook doorgaande verbindingen die vanaf Amersfoort via Hamersveld en Leusbroek naar Woudenberg voerden. Een verschil tussen deze wegen, die door de westelijke randzone van de Vallei liepen enerzijds en eerder genoemde wegen over de Heuvelrug en de dekzanden in het het oosten van de Vallei anderzijds, was het minder bochtige beloop. Dit had te maken met de omgeving waarin ze tot stand kwamen: een vrijwel vlak veenontginningsgebied, waar het volgen van onregelmatig gesitueerde hogere zandgronden niet aan de orde was.
Al vroeg ontwikkelde zich naast het stelsel van doorgaande wegen in Leusden ook een stelsel van lokale wegen, welke de dorpen en gehuchten onderling en met de omliggende agrarische gebruiksgronden (akkers, wei- en hooilanden, woeste gronden) verbonden. Veelal kenden deze wegen een uitermate bochtig verloop en waren zij -net als de doorgaande wegen overigens- in de natte jaargetijden en bij perioden van grote regenval vaak (vrijwel) onbegaanbaar.
In de situatie van de slechte begaanbaarheid van het wegenstelsel kwam voor het eerst echt enige verbetering met de verharding van de eerste wegen aan het begin van de vorige eeuw. Het merendeel van de wegen zou tot na 1850 echter als slecht of tenminste moeilijk begaanbaar te boek blijven staan. Bestrating kenden rond het midden van de vorige eeuw de Hessenweg, de weg over de Heuvelrug en de wegen door Leusbroek en Hamersveld. Naast deze doorgaande verbindingen waren dankzij het optreden van de familie de Beaufort op en nabij het landgoed Den Treek ook enige wegen van lokale betekenis (deels) bestraat.

3.4.2 Water

Het verkeer te water heeft in de ontwikkeling van Leusden nimmer een grote rol gespeeld. De stromen en beken in het gebied waren door hun bochtige en ondiepe karakter van nature onbevaarbaar. Eerst toen rond het midden van de zestiende eeuw het noordelijk deel van de Luntersche Beek -thans spreekt men hier ter plaatse van de Heiligenbergerbeek- als onderdeel van de tussen Amersfoort en de Emminkhuizerberg (bij Veenendaal) lopende Schoonderbeekse Grift werd gekanaliseerd, kon er in de gemeente daadwerkelijk scheepvaartverkeer plaatsvinden.
Na afloop van de vervening van de Ginkelse en Rhenense venen waartoe de Grift werd aangelegd (zie Regiobeschrijving), liep het onderhoud aan deze vaarweg geleidelijk aan echter weer terug. Was er aan het begin van de vorige eeuw met de zogenaamde platbooomde schuiten nog vaarverkeer mogelijk tussen Leusden en Woudenberg/ Scherpenzeel, rond 1850 was er vanwege een te lage waterstand en vooral ook het slechte onderhoud in het geheel geen scheepvaart meer mogelijk.

3.4.3 Militaire infrastructuur

Tussen 1742 en 1755 werd dwars door het gebied van Leusden de zogenaamde liniewal of liniedijk aangelegd. Deze overwegend in noord-zuid richting lopende dijk vormde de hoofdstructuur van de Grebbelinie: de natte verdedigingslinie die zich vanaf het zuiden van de Gelderse Vallei tot aan de Zuiderzeekust in het noorden uitstrekte en diende om het Sticht en Holland tegen een aanval vanuit het oosten te beschermen (zie ook Regiobeschrijving). Bij Asschat bevond zich een dwarskade of komkering. In het kader van de modernisering en verdere uitbreiding van de linie kwam in 1799 op deze Asschatterkade een zogenaamde voorpost gereed; in dit geval een gebroken borstwering dwars op de dijk.

3.5 NEDERZETTINGEN

3.5.1 Oud-Leusden

Hoewel Oud-Leusden waarschijnlijk al vanaf de Bronstijd bewoning heeft gekend (zie Vroege Bewoning), zal deze beschouwing van de nederzetting beginnen bij de vroege Middeleeuwen. In deze periode namelijk begon de bewoningsfase welke uiteindelijk zou resulteren in het ontstaan van het engdorp Oud-Leusden.
Het lijkt erop, dat Oud-Leusden na het begin van de vijfde eeuw enige tijd onbewoond is geweest. Waar de bewoners uit de Romeinse tijd zijn gebleven is niet duidelijk. Misschien hebben zij zich gevoegd bij hun meer zuidelijk levende stamverwanten. De eerstvolgende herkenbare vondsten dateren in ieder geval pas uit de tweede helft van de zesde eeuw. Daarmee staan we aan het begin van de vroeg-Middeleeuwse bewoningsfase en bovendien aan de wieg van het Lisiduna uit de oorkonde van 777 na Chr. Sporen uit deze periode wijzen op een nederzetting die bestond uit een aantal

onregelmatig gesitueerde grote houten huizen.
Tijdens de latere Middeleeuwen en dan vooral in de elfde en de twaalfde eeuw besloeg Oud-Leusden een groot oppervlak. Naast boerderijen stonden er nog veel meer gebouwen: grote en kleine schuren, werkplaatsen en (zeshoekige) hooibergen. Wat betreft de structuur van het dorp kan alleen vermeld worden dat het er op lijkt, dat de hoeven gerangschikt lagen aan een door het dorp lopende weg. Tot in de twaalfde eeuw moet Oud-Leusden een bloeiende en belangrijke nederzetting zijn geweest. Amersfoort wordt pas in 1028 voor het eerst genoemd en schijnt toen niet meer geweest te zijn dan een gehucht. Vanaf de dertiende eeuw werden de rollen echter omgekeerd: Oud-Leusden raakte in verval en werd uiteindelijk door Amersfoort overvleugeld. De opkomst van Amersfoort blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de plaats in de dertiende eeuw een eigen kerk kreeg. Tot dan toe was men voor het kerkbezoek aangewezen op de kerk van Leusden.
De achteruitgang van Oud-Leusden moet waarschijnlijk niet alleen worden toegeschreven aan de opkomst van Amersfoort. Uit bodemprofielen blijkt namelijk dat bovenop de twaalfde eeuwse lagen vaak fijn stuifzand ligt. Vermoedelijk heeft juist de grote uitbreiding van Oud-Leusden in de elfde en twaalfde eeuw de eigen ondergang in de hand gewerkt. Door ontbossing zal het akkerareaal voortdurend zijn uitgebreid, maar daardoor kon de wind ook steeds meer vat krijgen op het zand. Er zullen zandverstuivingen zijn opgetreden, die het bewerken van de akkers steeds moeilijker en uiteindelijk onmogelijk moeten hebben gemaakt.
Steeds meer boeren verlieten zo na verloop van tijd het dorp om in de nabijgelegen lagere ontginningsgebieden (zie Ontginning) een nieuw bestaan op te bouwen. Rond 1800 telde Oud-Leusden nog slechts een zevental huizen, die aan weerszijden van de weg over de flank van de Heuvelrug gesitueerd waren. De oude dorpskerk geraakte tijdens de Franse overheersing danig in verval, waarna het kerkgebouw in 1827 werd gesloopt. De toren bleef staan als zijnde gemeente-eigendom.

3.5.2 Hamersveld (Leusden-Centrum)

Het streekdorp Hamersveld, het huidige Leusden-Centrum, ontstond waarschijnlijk in de loop van de elfde eeuw met de ontginning van de veengronden in dit deel van Leusden. De boerderijen -ten tijde van de ontginning zouden er dertig hoeven gestaan hebben- werden aanvankelijk vooral aan de hogere westzijde van de Hamersveldse weg gebouwd. Alleen de boerderij 't Klooster heeft altijd aan de oostzijde van de weg gelegen.
Met het groeien der bevolking vonden er na verloop van tijd bedrijfssplitsingen plaats, waarbij de nieuwe bedrijven (veelal) aan de lage oostzijde van de weg kwamen te liggen. Reeds vroeg wist Hamersveld zich, mede dankzij de sterke achteruitgang van Oud-Leusden, te ontwikkelen tot de belangrijkste nederzetting van Leusden.
Rond het midden van de vorige eeuw werd Hamersveld gekenmerkt door een langgerekt lint van boerderijen aan weerszijden van de Hamersveldseweg. Het zwaartepunt van de dorpsbebouwing lag nog altijd aan de westzijde van de Hamersveldseweg. Alleen in het

noorden van de nederzetting, ter hoogte van het kruispunt met de Asschatterweg/Heiligenbergerweg (Burg. de Beaufortweg), viel er in de verder zeer open lintbebouwing enige verdichting waar te nemen. Hier ook bevond de bebouwing zich merendeels juist aan de oostzijde van de weg. Het dorpskarakter was in 1850 nog altijd (vrijwel) zuiver agrarisch; zaken als café- en winkelbedrijf gingen in de regel samen met het boerenbedrijf.

3.5.3 Leusbroek (Leusden-Zuid)

Het streekdorp Leusbroek, het huidige Leusden-Zuid, ontstond enige tijd na Hamersveld met de ontginning van het aansluitende veengebied. De boerderijen lagen oorspronkelijk alle aan de hogere noordzijde van de Leusbroekerweg. Het in noordwestelijke richting afbuigende gedeelte van de Leusbroekerweg dat thans bekend staat als de Arhemseweg, kreeg waarschijnlijk het laatst bebouwing.
Hoewel Leusbroek altijd kleiner zou blijven dan Hamersveld, maakte het evenals deze nederzetting tot het midden van de vorige eeuw een aanzienlijke groei door. De toegenomen betekenis van het dorp blijkt ondermeer uit het feit dat in 1827 na het afbreken van de oude dorpskerk van Oud-Leusden de nieuwe kerk in Leusbroek kwam te staan. De plaatsing vrijwel helemaal in het noorden van de nederzetting, aan de huidige Arhemseweg, paste geheel binnen het destijds gangbare 'patroon' van uitbreiding.
Het oude gedeelte van het dorp was rond 1850 weliswaar nog altijd het dichtst bebouwd en er werd ook nog wel bijgebouwd, maar het merendeel van de nieuwbouw richtte zich in deze periode toch op de 'nieuwere' en minder dichtbebouwde noordwestzijde van het dorp. De boerderijen -net als Hamersveld bleef ook Leusbroek een (vrijwel) zuiver agrarische nederzetting- kwamen hier vooral ten westen van de hoofdweg te staan.

3.5.4 Achterveld

Het op de grens van Utrecht en Gelderland gelegen Achterveld werd in 1382 voor het eerst genoemd. Sprake van een nederzetting was er toen echter nog niet. Net als elders in het oostelijk Leusden bestond de bebouwing van Achterveld oorspronkelijk uit een aantal verspreid gelegen hoeven. Pas veel later zou aan de Hessenweg het eigenlijke dorp ontstaan. In 1674 werd de statie van Sint Jozef gesticht door Meinhardus van Houten. Pater Gregorius Storm die vanuit Barneveld door de protestanten was verdreven en zich hier in 1719 vestigde droeg vervolgens veel bij tot de ontwikkeling van Achterveld.
Rond het midden van de vorige eeuw was Achterveld nog altijd niet meer dan een eenvoudig boerderijendorp met verder een kleine parochiekerk. De bebouwing lag merendeels langs de Hessenweg en de daar parallel aan lopende Kerklaan, hetgeen de nederzetting in de oost-west richting een langgerekte hoofdstructuur verschafte. Afzijdig van deze hoofdstructuur stond er enige bebouwing aan 't Jannendorp en de huidge Jan van Arkelweg. Verder kende ook de tegenover de Van Arkelweg gelegen oude en thans verdwenen weg richting Snorrenhoef nabij de Hessenweg enige bebouwing.

3.5.5 Verspreide en bijzondere bebouwing

Het grondgebied van de huidige gemeente Leusden werd zowel op de Heuvelrug als in de Gelderse Vallei al vroeg gekenmerkt door een uitgebreide verspreide bebouwing. In de eerste plaats ging het hier om boerderijen, waarbij het kampenlandschap in het oosten van de Vallei duidelijk de grootste bebouwingsdichtheid kende. In dit laatste gebied trof men afgezien van Achterveld tot aan het midden van de vorige eeuw in feite enkel verspreide bebouwing aan. De latere dorpen Musschendorp en vooral Stoutenburg waren in die tijd niet meer dan kleine gehuchten bestaande uit hoogstens een enigszins verdichte verspreide bebouwing.

Maakte de boerderijenbebouwing vanouds het grootste deel van de verspreide bebouwing van Leusden uit, minstens zo opvallend was evenwel de bijzondere bebouwing met een verspreide ligging. Zo liet bisschop Ansfriet (995-1010) op de hoge heuvel aan de oostzijde van de Heiligenbergerbeek het kleine klooster Hohorst (Heiligenberg) bouwen, dat omstreeks 1052 echter al weer werd verplaatst naar de stad Utrecht. Het functioneerde nog wel verder in een religieuse context tot het in de 17de werd verkocht en werd getransformeerd in een buitenplaats. Overblijfselen van het klooster werden aan getroffen in achter het huis Heiligenberg gelegen . In 1252 werd het kasteel Stuthenborch (Stoutenburg) gesticht door heer Walter van Amersfoort. Deze sterke burcht was veelal in handen van de Utrechtse bisschoppen en tijdelijk ook eigendom van Johan van Oldenbarneveldt. De vesting raakte in de

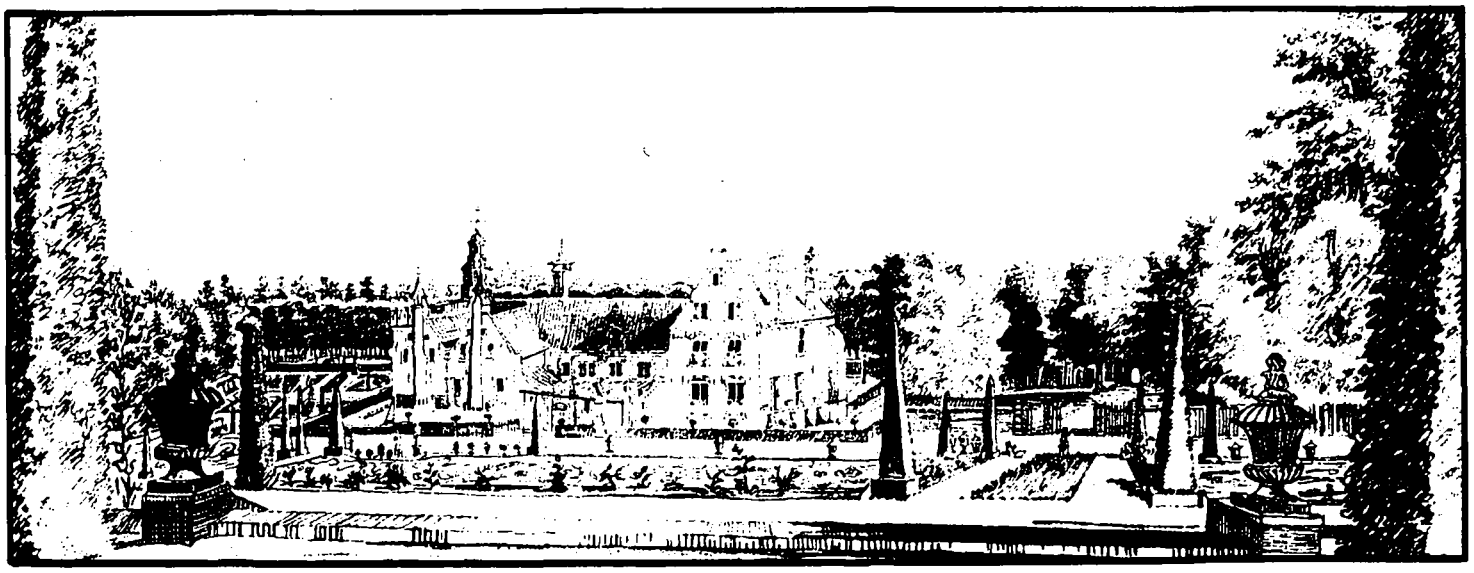

Afb. 4 Heiligenberg door Jan de Beyer, 1749

16de eeuw buiten gebruik en in verval en zou geheel verdwijnen. Eind vorige eeuw werd er een groot herenhuis met dezelfde naam gebouwd op enkele honderden meters ten zuiden van het oude kasteelterrein. Andere versterkte adelijke huizen in de Middeleeuwen waren: Lockhorst, Ooievaarshorst, Santbrink, Vlooswijk en Wijnestein.
Later ontstonden er in het gebied van Leusden -al dan niet als voortzetting van een in de Middeleeuwen reeds bestaand landgoed- een aantal buitenplaatsen. Tot aan het midden van de vorige eeuw waren dat Heiligenberg, Lockhorst (van oorsprong een ridderhofstad), Rodichem en Den Treek. Nadien werden daar nog de buitens De Boom en Stoutenburg aan toegevoegd (zie Ontwikkelingen 1850-1940).
De bekendste oude buitenplaats is ongetwijveld het bij de gelijknamige Middeleeuwse hoeve ontstane Den Treek, dat grenst aan het later door zijn uitgestrekte bossen beroemd geworden landgoed Den Treek-Henschoten. Begin vorige eeuw liet de nieuwe eigenaar van dit buiten, W. H. de Beaufort aan de oorspronkelijke hofstede met herenkamer twee vleugels bouwen. Het gedeelte, dat in het midden door de oude boerderij werd ingenomen, werd later hoger opgetrokken en verbouwd tot de huidige staat. Ook verrezen er op Den Treek dienstwoningen en een koetshuis, dat later zou worden omgevormd tot een soort modelboerderij. Het huidige huis Heiligenberg dateert uit de eerste helft van de vorige eeuw. Op de plaats van de oude havezathe Lockhorst verrees na 1850 een grote villa. Van de buitenplaats Rodichem is de hoofdbebouwing thans geheel verdwenen. Datzelfde geldt -in tegenstelling tot de andere oude buitens- ook voor de parkaanleg.
Tenslotte moet nog gewezen worden op de eveneens bijzondere verspreide bebouwing die al vroeg tot stand kwam aan de oevers van de Barneveldsche Beek, in het noorden van Leusden. Het betrof hier de vestiging van een aantal kopermolens die het stromende water van de beek als aandrijfkracht gebruikten. Sporen van wat in feite de eerste industriële bedrijvigheid van Leusden was, treft men thans in het gebied echter niet meer aan.

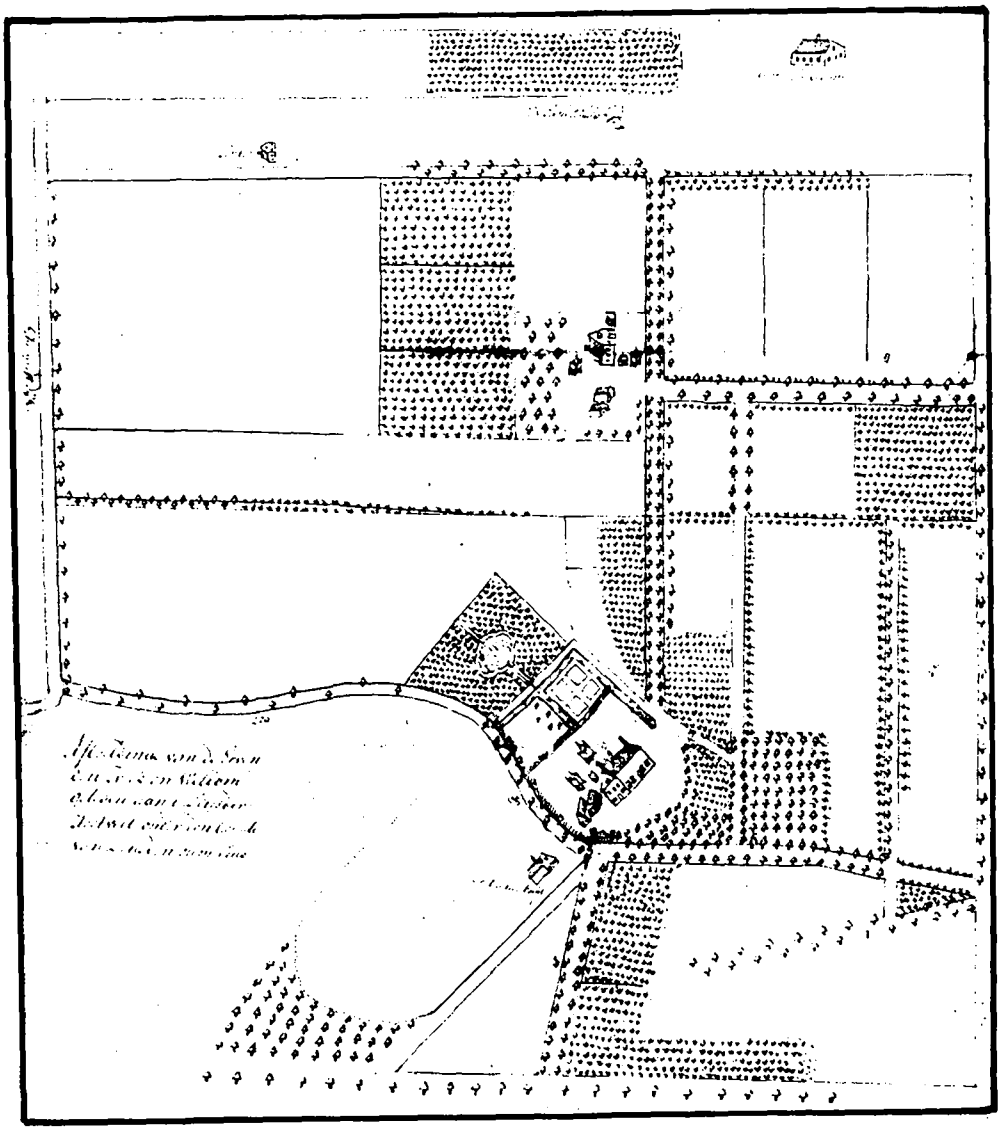

Afb. 5 Plattegrond van Den Treek omstreeks 1750

Afb. 6 Tekening van voorzijde van Den Treek, rond 1800

4 RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN 1850-1940

4.1 RUIMTELIJKE STRUCTUUR OMSTREEKS 1850

Afgezien van de voortzetting of voltooiing van een aantal van de bovenvermelde ruimtelijke ontwikkelingen, blijken er zich tot aan het midden van de vorige eeuw in Leusden geen veranderingen van betekenis te hebben voorgedaan. De topografische kaart toont hoe in 1850 nog altijd het Middeleeuwse ontginningspatroon aanwezig was en het agrarisch grondgebruik als vanouds domineerde. Het westelijk deel van de gemeente bestond ondanks de uitbreiding van het landgoed Den Treek nog steeds in de eerste plaats uit heide en stuifzanden. Ook het nederzettingspatroon met slechts enkele dorpen en verder -in de Vallei vooral- verspreide bewoning wordt nagenoeg onveranderd weergegeven, evenals het patroon van wegen, waterlopen, dijken en kaden.

4.2 GRONDGEBRUIK

Ook na 1850 zou de landbouw in Leusden de belangrijkste vorm van grondgebruik blijven. Dankzij de introductie van de kunstmest vooral werd het areaal van de landbouwgronden tussen 1850 en 1940 zelfs nog aanzienlijk uitgebreid. In de Vallei werden de meeste van de nog resterende heide- en moerasgronden tot landbouwgrond ontgonnen. Op de rond het midden van de vorige eeuw grotendeels nog uit heide en zandverstuivingen bestaande Heuvelrug, werden er in deze periode eveneens nieuwe landbouwgronden aangemaakt. In de eerste plaats kregen de ontginningen hier echter een bestemming als bosgebied, waarover later meer.
Hoewel de landbouw in 1940 nog altijd een gemengd karakter droeg, viel er ten opzichte van het verleden binnen de agrarische bedrijfsvoering toch een duidelijke wijziging waar te nemen. Waar aanvankelijk de veeteelt in dienst van de akkerbouw stond, kwam later -en dan vooral na het midden van de vorige eeuw- juist de akkerbouw in dienst van de veeteelt te staan. De opbrengsten van het qua relatieve omvang afnemende akkerland waren hoofdzakelijk voor het vee bestemd. Aan het begin van deze eeuw werden er ten behoeve van de melkverwerking zuivelfabrieken opgericht in Hamersveld en Achterveld.
De vele bosontginningen op de flank van de Heuvelrug waren in de eerste plaats te danken aan de familie De Beaufort. Deze kocht sinds het begin van de vorige eeuw (zie Ontwikkelingen tot 1850) in het westen van Leusden gaandeweg steeds meer bezittingen op, waaronder veel verdeelde markegronden en oude boerderijen. De onontgonnen gronden van het uitgestrekte landgoed, dat onder de naam Den Treek-Henschoten uiteindelijk ook een groot deel van westelijk Woudenberg zou beslaan, werden geleidelijk grotendeels bebost. Het eerst gebeurde dit in de directe omgeving van Huize Den Treek. Ondermeer kwam er hier een Sterrenbos tot stand. Het totale bosareaal in het westelijk deel van de gemeente kwam zo uiteindelijk rond de duizend hectare te liggen.
Dat een ongeveer gelijke oppervlakte van de Heuvelrug tot na 1940 -en tot aan de dag van vandaag zelfs- in onontgonnen staat

bleef, moet vooral worden toegeschreven aan de aanwijzing van een groot deel van westelijk Leusden als militair oefenterrein. In 1874 werden de eerste 29 hectare dennenaanplant en 425 hectare heidegrond door het Rijk aangekocht. In de navolgende jaren zou het oefenterrein Leusderheide vervolgens nog aanzienlijk worden uitgebreid.

4.3 INFRASTRUCTUUR

4.3.1 Wegen

Het wegenpatroon van Leusden onderging tijdens de periode 1850-1940 geen wijzigingen van betekenis. De wegen die in het verleden als de belangrijkste verbindingen golden, zouden dat tot na 1940 ook blijven doen. Belangrijke nieuwe wegen kwamen er niet tot stand. In het westen van de gemeente werden een aantal - weliswaar sterk ondergeschikte- wegen zelfs aan het verkeer onttrokken door de komst van het militaire oefenterrein. Een verbetering voor het wegverkeer was wel het vooral tijdens de eerste decennia van deze eeuw toenemende aantal wegverhardingen.

4.3.2 Water

Het scheepvaartverkeer in en door de gemeente Leusden behoorde als vermeld in 1850 reeds tot het verleden. De aanleg van het Valleikanaal (1937-1949), waarmee aan het eind van de periode 1850-1940 een begin werd gemaakt, bracht hierin geen verandering. Dit kanaal dat vanaf de Neder-Rijn in het zuiden tot aan de Eem in het noorden van de Gelderse Vallei werd aangelegd, diende uitsluitend voor de verbetering van de afwatering in de Vallei. Binnen de gemeente Leusden werd het grootste deel van het kanaal geheel nieuw gegraven. Alleen in het noorden werd bij de aanleg gebruik gemaakt van de loop van een bestaande beek: de Modderbeek waarvan de capaciteit ter plaatse aanzienlijk werd vergroot.

4.3.3 Spoorwegen

Een geheel nieuwe vorm van vervoer diende zich aan met de aanleg van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren-Keulen in 1886. Deze lijn die de gemeente in de noord-zuid richting doorsneed, had in het zuiden van Hamersveld een halte. Ontwikkelingen van betekenis deden zich voor 1940 aan of nabij de spoorweg evenwel niet voor. Verder dan het vervoer van personen en de aan- en afvoer van goederen zoals landbouwprodukten, kunstmest en kolen reikte de invloed van de trein in feite niet.

4.3.4 Militaire infrastructuur

De betekenis van de Grebbelinie nam gedurende de periode 1850-1940 sterk af. Werd de linie in de Vestingwet van 1874 met het

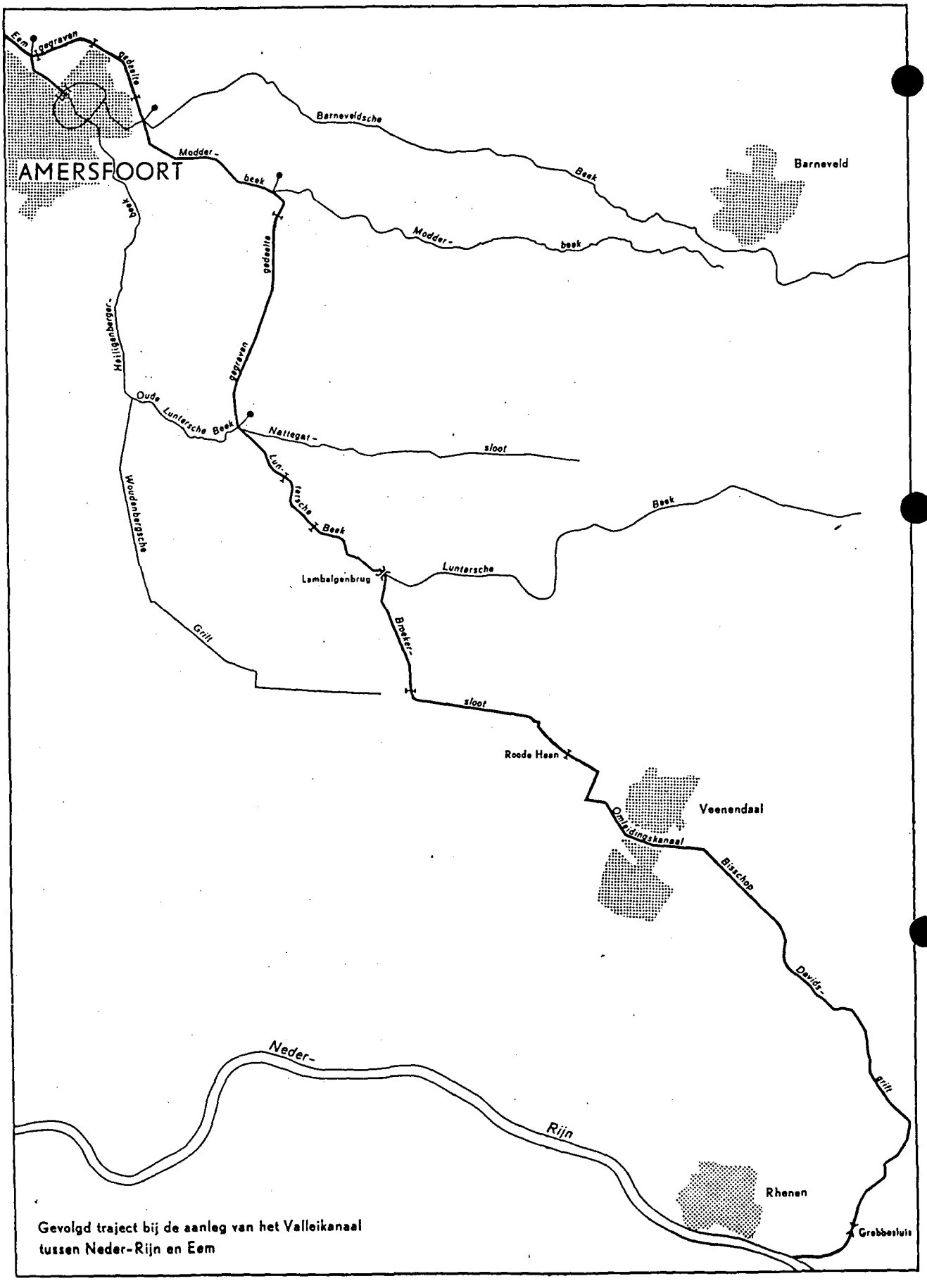

Afb. 7 Het traject van het Valleikanaal

oog op continuering van het onderhoud nog opgenomen als de 'Stelling van de Gelderse Vallei', kort daarop werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 zelfs geheel gedeclasseerd, waarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven.

In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en houten schuilplaatsen. Slechts hier en daar was er een betonnen kazemat in de frontlijn aanwezig. Tegenstand werd er bij de Duitse inval overigens niet lang geboden; het dreigement de stad Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan als Rotterdam was aanleiding de strijd al na vijf dagen te staken. Na de tweede wereldoorlog had de Grebbelinie militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

4.4 NEDERZETTINGEN

4.4.1 Oud-Leusden

Tussen 1850 en 1940 vonden er in Oud-Leusden geen veranderingen van betekenis plaats. De ruimtelijke structuur van de kleine nederzetting bleef ondanks de bouw van enkele nieuwe en de afbraak van een aantal oude woningen (nagenoeg) onveranderd. De opstrekkende bebouwing die zich in deze periode in noordelijke richting langs de Leusderweg aandiende, werd eertijds weliswaar tot de buurtschap Oud-Leusden gerekend maar was in feite afzijdig van de eigenlijke dorpskern gesitueerd. Tegenwoordig maakt deze deel uit van de gemeente Amersfoort.

4.4.2 Hamersveld (Leusden-Centrum)

Net als in de voorgaande eeuwen gaf Hamersveld ook tijdens de periode 1850-1940 de sterkste groei te zien. In de eerste plaats was er sprake van uitbreiding door verdichting van de bestaande lintbebouwing langs de Hamersveldseweg. Daar er in deze periode in toenemende mate ook aan de lage oostzijde van de weg gebouwd werd, verdween geleidelijk het eeuwenoude onderscheid in een bebouwde west- en een vrijwel lege oostzijde. In het noorden van de nederzetting was de verdichting van de bebouwing het grootst. In de omgeving van de dorpskerk viel er hier in 1940 zelfs enige kernvorming waar te nemen.
Een andere, in omvang veel geringere uitbreiding betrof die langs de Asschatterweg en de Heiligenbergerweg (de huidige Burg. de Beaufortweg), dwars op de noord-zuid lopende hoofdstructuur. Het grootste aantal woningen kwam hier aan de Asschatterweg te staan. Aan het begin van de Heiligenbergerweg bouwde men het gemeentehuis.
Hoewel Hamersveld tot ruim na 1940 in de eerste plaats een nederzetting van boerderijen bleef, gaf het agrarisch karakter

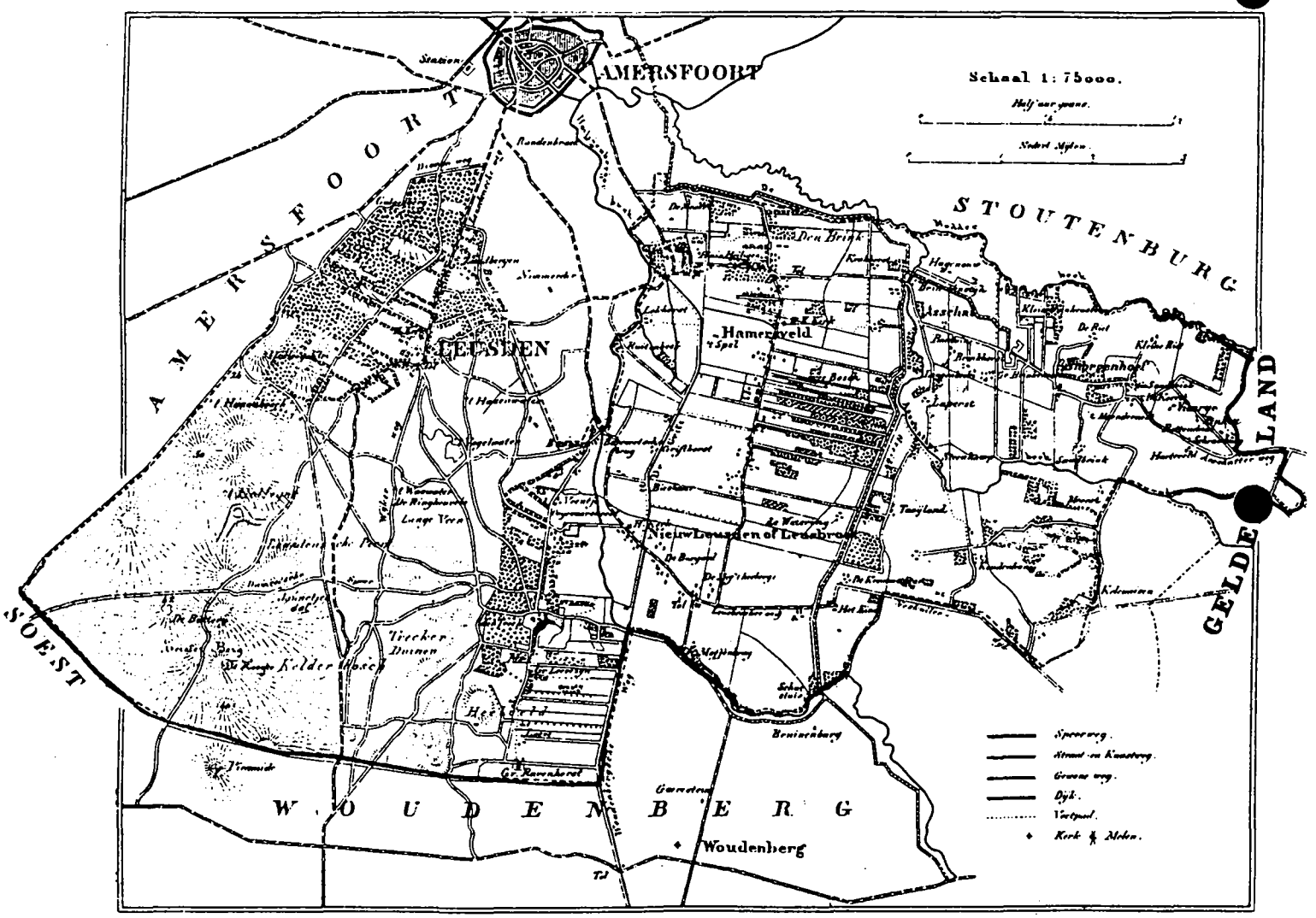

Afb. 8 PLattegrond van Leusden, 1867

van het dorp vooral in de loop van de eerste helft van deze eeuw toch een duidelijke afname te zien. Steeds vaker verrezen er naast boerderijen ook gewone woningen, winkels en voorzieningen als bijvoorbeeld een postkantoor en een school. Ook kwamen er in het dorp nieuwe bedrijfsgebouwen. Deze waren, de zuivelfabriek 'Eemstroom' en de 'Handelsvereniging Leusden' voorop, veelal wel verbonden met het boerenbedrijf.

4.4.3 Leusbroek (Leusden-Zuid)

De ontwikkeling die Leusbroek tussen 1850 en 1940 doormaakte vertoont veel overeenkomst met die van Hamersveld. Ook hier was er sprake van een relatief sterke groei door verdichting van de bestaande lintbebouwing. Vooral betrof het het noordwestelijk deel van de nederzetting, dat wil zeggen de omgeving van de dorpskerk. Net als in Hamersveld was er ook hier plaatselijk sprake van enige kernvorming. Ten noorden van het dorp ontstond kort voor 1940 de eerste opstrekkende bebouwing (voornamelijk woningen), die het dorp later tot aan het nabijgelegen gehucht Bavoort zou doen reiken.
Ondanks de komst van anderssoortige bebouwing bleef Leusbroek tot na 1940 in de eerste plaats toch een dorp van boerderijen. In het zuidelijk deel van de nederzetting was het agrarisch karakter in 1940 nog altijd volledig. Het merendeel van de hoofdzakelijk uit woningen en verder ondermeer enkele winkels bestaande niet-agrarische bebouwing verrees in de omgeving van de dorpskerk.

4.4.4 Achterveld

De uitbreiding van Achterveld voltrok zich tijdens de periode 1850-1940 vooral langs de doorgaande Hessenweg. De bebouwing onderging hier een aanzienlijke verdichting, waarbij er ter hoogte van de afslagen Koningin Julianaweg en Jan van Arkelweg duidelijk sprake was van centrumvorming. Verder werd er gebouwd aan de Kerkdijk, de Jan van Arkelweg en aan het begin van 't Jannendorp. Ook aan de Verjaagde Ruiterweg en een op de kaart niet met name genoemd zandweggetje ten noorden van de Kerkdijk verrees een enkel boerderijtje.
Net als de overige nederzettingen in de gemeente behield ook Achterveld tussen 1850 en 1940 in sterke mate zijn agrarische karakter. De enige uitzondering betrof het centrumgebied, waar omstreeks 1940 vooral de niet-agrarische bebouwing het dorpsbeeld bepaalde. Opvallend was de bouw van de voor een klein dorp als Achterveld wel zeer grote nieuwe R. K. kerk in 1933. Tegenover deze kerk die de in 1931 afgebroken oude St Jozefkerk verving, bevond zich aanvankelijk in een oude boerderij en sinds 1919 in een geheel nieuw gebouw het Sint-Jozefgesticht, waarin ondermeer bejaarden verzorgd werden. Verder verrezen er in het dorpscentrum steeds meer gewone woningen, winkels en bedrijfsgebouwen. Wat deze laatste categorie betreft was met name de oprichting van de zuivelfabriek 'Juliana' in 1911 belangrijk voor de ontwikkeling van het dorp.

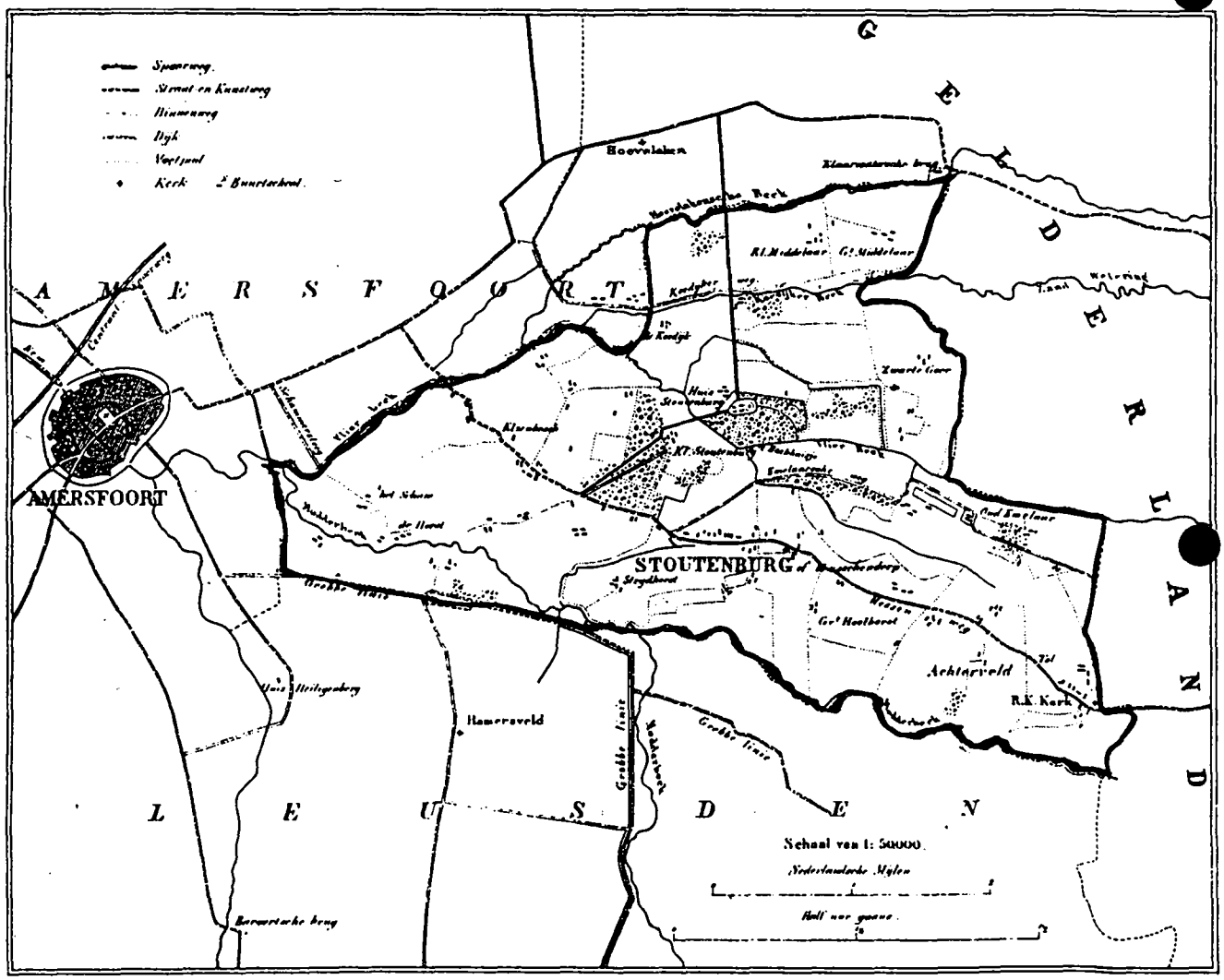

Afb. 9 De gemeente Stoutenburg, 1867

4.4.5 Musschendorp

Was Musschendorp rond het midden van de vorige eeuw nog altijd niet meer dan een klein gehucht, tijdens de periode 1850-1940 ontwikkelde zich uit de verspreide bebouwing van de buurtschap toch een 'echte' nederzetting. De ruimtelijke structuur van het kleine dorp werd bepaald door de Hessenweg, waarlangs door verdichting over geringe afstand een lintbebouwing ontstond. Naast boerderijen werden er in Musschendorp ook relatief veel woningen gebouwd.

4.4.6 Stoutenburg

Hoewel minder uitgesproken dan in het geval van Musschendorp, had ook Stoutenburg zich rond 1940 in feite tot een kleine nederzetting ontwikkeld. De bescheiden bebouwing concentreerde zich nabij de splitsing Barneveldseweg/Hessenweg/Horsterweg. Naast boerderijen kende het dorpje een enkele woning en een schoolgebouw.

4.4.7 Verspreide en bijzondere bebouwing

Tijdens de periode 1850-1940 viel er een verdere toename van de verspreide bebouwing waar te nemen, ook nu weer vooral in het gebied van de Gelderse Vallei. Verrees er in de nederzettingen na verloop van tijd ook steeds meer niet-agrarische bebouwing, in het buitengebied was dit in veel minder sterke mate het geval. Hoofdzakelijk bestond de nieuwbouw hier uit boerderijen, slechts een gering aantal woningen kwam buiten de nederzettingen tot stand.
Als onderdeel van de totale bebouwing van het buitengebied mocht de niet-agrarische bebouwing dan van weinig betekenis zijn, qua uiterlijke verschijningsvorm was deze dat in enkele gevallen echter des te meer. Gedacht wordt hier met name aan de bebouwing zoals die op de nieuwe buitenplaatsen De Boom en Stoutenburg (op enkele honderden meters van de gelijknamige oude kasteelplaats gelegen) verrees. Beide buitens werden omstreeks 1880 opgesierd met een fraai herenhuis. Ook de bouw van de villa op Lockhorst mag in deze niet onvermeld blijven.

5 RECENTE RUIMTELIJKE ONTWIKKELINGEN

Het uitbreken van de tweede wereldoorlog had voor Leusden grote gevolgen. Gelegen in de vuurlinie kreeg het gebied het zwaar te verduren. Zo werd Leusbroek als onderdeel van de Grebbelinie in 1940 geheel onder water gezet en werden in de dorpskom de huizen en boerderijen door de Nederlandse militairen in brand gestoken om schootsveld te hebben op de Duitse troepen. Ook bij Asschat werd het gebied onder water gezet en werden huizen en boerderijen platgebrand. Elders sneuvelde onder het oorlogsgeweld eveneens veel bebouwing, zoals bijvoorbeeld in Achterveld waar ondermeer het St. Jozefgesticht zwaar werd beschadigd. In 1945 was de schade wederom groot.
Later viel vooral de sterke uitbreiding van de nederzettingen in het gebied op. Met name betrof het hier Hamersveld dat onder de naam Leusden-Centrum vanaf de jaren zeventig een zeer sterke uitbreiding doormaakte. Het lineaire karakter van het dorp ging hierbij vrijwel geheel verloren. Ook Leusbroek, voortaan Leusden-Zuid geheten, en Achterveld gaven in deze periode door nieuwbouw buiten de oude dorpsplattegrond relatief sterke uitbreidingen te zien.
Wat betreft de infrastructuur veranderde er sinds 1940 vrij weinig in Leusden. Weliswaar verbeterde de kwaliteit van de meeste wegen aanzienlijk, het oorspronkelijke patroon bleef in hoofdlijnen echter gehandhaafd. De enige belangrijke wijziging die recentelijk in wegenpatroon tot stand kwam, betreft de aanleg van de A28 dwars door het militaire oefenterrein Leusderheide. Van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren-Keulen is thans alleen nog het traject Amersfoort-Leusden-Centrum voor goederenvervoer in gebruik.

Afb. 10 Bebouwde kom van Leusden anno 1989

DEEL B INVENTARISATIE

1 STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

Het buitengebied van Leusden heeft grotendeels nog steeds een weinig verstedelijkt karakter. Waar het westen van de gemeente
-gelegen op de flank van de Utrechtse Heuvelrug- vrijwel geheel uit bos en heide bestaat, kent de rest van de gemeente buiten de bebouwde kommen van de verschillende nederzettingen een sterk agrarisch karakter. In het Valleigebied komt een ruime mate van verspreide bebouwing voor. Ook bevinden zich hier de landgoederen Heiligenberg, Lockhorst, De Boom en Stoutenburg. De bossen op de Heuvelrug behoren grotendeels tot het uitgestrekte landgoed Den Treek-Henschoten, waarvan de bebouwing zich voornamelijk in het overgangsgebied tussen de Heuvelrug en de Vallei concentreert. De Leusderheide is als militair oefenterrein in gebruik en heeft daardoor veel aan natuurlijke waarde verloren.

1.1. GEBIEDEN BINNEN DE BEBOUWDE KOM

1.1.1 Dorpskernen voor 1850 en 1850-1940

Leusden-Centrum

Het grootste dorp binnen de gemeente, de hoofdplaats Leusden-Centrum, is ten gevolge van bebouwing in de negentiende en de twintigste eeuw sterk gegroeid. Stedebouwkundig kan er daarbij onderscheid gemaakt worden tussen de voor-oorlogse bebouwing, die vooral het karakter had van een geleidelijke, niet-planmatige verdichting binnen of direct aan de rand van de oude dorpskern, en de na-oorlogse bebouwing, die duidelijk het stempel draagt van planmatig aangelegde woningbouwcomplexen met een sterke mate van uniformiteit, maar zonder samenhang met de historisch-ruimtelijke structuur.
De voor-oorlogse dorpskern, waartoe we ons verder zullen beperken, bestaat in de eerste plaats uit de lineaire bebouwing aan weerszijden van de Hamersveldseweg. Lange tijd was dit de enige bebouwing in het dorp. Met uitzondering van het noorden van Hamersveld, zoals Leusden-Centrum vroeger heette, lagen de meeste boerderijen oorspronkelijk aan de (hoge) westzijde van de weg.
Het streekdorp Leusbroek, het huidige Leusden-Zuid, ontstond enige tijd na Hamersveld met de ontginning van het aansluitende veengebied. De boerderijen lagen oorspronkelijk alle aan de hogere noordzijde van de Leusbroekerweg. Het in noordwestelijke richting afbuigende gedeelte van de Leusbroekerweg dat thans bekend staat als de Arhemseweg, kreeg waarschijnlijk het laatst bebouwing.
Hoewel Leusbroek altijd kleiner zou blijven dan Hamersveld, maakte het evenals deze nederzetting tot het midden van de vorige eeuw een aanzienlijke groei door. De toegenomen betekenis van het dorp blijkt ondermeer uit het feit dat in 1827 na het afbreken van de oude dorpskerk van Oud-Leusden de nieuwe kerk in Leusbroek kwam te staan. De plaatsing vrijwel helemaal in het noorden van de nederzetting, aan de huidige Arhemseweg, paste geheel binnen het destijds gangbare 'patroon' van uitbreiding.
Het oude gedeelte van het dorp was rond 1850 weliswaar nog altijd

het dichtst bebouwd en er werd ook nog wel bijgebouwd, maar het merendeel van de nieuwbouw richtte zich in deze periode toch op de 'nieuwere' en minder dichtbebouwde noordwestzijde van het dorp. De boerderijen -net als Hamersveld bleef ook Leusbroek een (vrijwel) zuiver agrarische nederzetting- kwamen hier vooral ten westen van de hoofdweg te staan.

Tijdens de periode 1850-1940 trad er in de dorpsbebouwing een sterke verdichting op en werd er steeds vaker ook aan de (lage) oostzijde van de weg gebouwd. Het grootst was de verdichting in het noorden van het dorp, waar de omgeving van de dorpskerk zelfs enige komvorming te zien gaf. Verder verrees in deze periode ook de eerste bebouwing aan de Asschatterweg/Heiligenbergerweg (Burg. de Beaufortweg), hetgeen de eerste doorbraak van de noord-zuid gerichte hoofdstructuur betekende.
Sinds 1940 is er veel van de historische bebouwing verdwenen, vooral in het thans geheel door nieuwbouw omsloten noordelijk deel en huidige centrum van het dorp. In plaats van boerderijen - rond 1940 nog de hoofdbebouwing in het dorp- zijn het nu in de eerste plaats woningen en winkels die het aangezicht van Leusden-Centrum bepalen. In het zuiden van het dorp is de traditionele boerderijenbebouwing nog wel vrij sterk vertegenwoordigd. Ook bestaat hier -zeker wat betreft de bebouwing aan de oostzijde van de Hamersveldseweg- deels nog de open relatie met het agrarische achterland.

Leusden-Zuid

De oude dorpskern van Leusden-Zuid wordt gevormd door de lineaire bebouwing langs de Leusbroekerweg/Arnhemseweg. De boerderijen van het dorp lagen oorspronkelijk alle aan de hogere noordzijde van de Leusbroekerweg. Later werd ook de huidige Arnhemseweg bebouwd. Tijdens de periode 1850-1940 was het vooral dit jongere gedeelte van Leusbroek, zoals Leusden-Zuid tot voor kort heette, dat een sterke verdichting van de bebouwing te zien gaf.
Na 1940 is er veel veranderd in Leusden-Zuid. Diverse oude boerderijen zijn door nieuwbouw vervangen, waarbij meer dan eens de agrarische functie verloren is gegaan. Vooral in de omgeving van de dorpskerk, het huidige dorpscentrum, is de woonbebouwing aanzienlijk toegenomen. Ten oosten van de Arnhemseweg bevindt zich bovendien een geheel nieuwe woonwijk.

Achterveld

Hoewel Achterveld ten gevolge van nieuwbouw na 1940 relatief sterk is gegroeid, is de historisch-ruimtelijke hoofdstructuur met bebouwing langs de doorgaande Hessenweg en de parallel daaraan gelegen Kerklaan nog altijd duidelijk te onderscheiden. De uitbreiding blijkt zich vooral buiten de oude dorpskern te hebben voltrokken. Wel is veel van de oorspronkelijke bebouwing - voornamelijk bestaande uit boerderijen- in het oude centrum recentelijk ingrijpend verbouwd of zelfs geheel door nieuwbouw vervangen.

1.2 GEBIEDEN BUITEN DE BEBOUWDE KOM

1.2.1 Boerderijstroken vóór 1850 en 1850-1940

Het oostelijke deel van het streekdorp Leusbroek ontstond met de ontginning van het aansluitende veengebied. De boerderijen lagen oorspronkelijk alle aan de hogere noordzijde van de Leusbroekerweg.
De boerderijen van de boerderijstrook langs de oostwest gerichte Leusbroekerweg behoren voor het belangrijkste deel tot het landgoed De Boom. Het ontstaan van het landgoed gaat terug tot 1818 toen Mr. W. H. de Beaufort de boerderij 'Aan 't Hek' in Leusbroek verwierf. De boerderijen, die voorzien zijn van het karakteristieke luiken met de kleuren van het landgoed, staan haaks op de Leusbroekerweg.
Het buitengebied van Leusden heeft grotendeels nog steeds een weinig verstedelijkt karakter. Waar het westen van de gemeente - gelegen op de flank van de Utrechtse Heuvelrug- vrijwel geheel uit bos en heide bestaat, kent de rest van de gemeente buiten de bebouwde kommen van de verschillende nederzettingen een sterk agrarisch karakter. In het Valleigebied komt een ruime mate van verspreide bebouwing voor. Ook bevinden zich hier de landgoederen Heiligenberg, Lockhorst, De Boom en Stoutenburg. De bossen op de Heuvelrug behoren grotendeels tot het uitgestrekte landgoed Den Treek-Henschoten, waarvan de bebouwing zich voornamelijk in het overgangsgebied tussen de Heuvelrug en de Vallei concentreert. De Leusderheide is in gebruik als militair oefenterrein en heeft daardoor veel aan natuurlijke waarde verloren.

1.2.2 Verdedigingswerken vóór 1850 en tussen 1850-1940

Binnen de huidige gemeente Leusden kwam als belangrijkste werk van de Grebbelinie de liniewal of liniedijk gereed. Deze dijk die tussen 1742 en 1755 dwars door de Vallei werd aangelegd, had bij Asschat een dwarskade of komkering: de Asschatterkade. Deze kade vormde de begrenzing tussen de beide inundatiekommen waarvan het Leusder gebied ten oosten van de liniedijk deel uitmaakte. In het kader van de uitbreiding en modernisering van de Grebbelinie werd in 1799 het werk op de Asschatterkade aangelegd. Dit werk, ook wel voorpost te Asschat genoemd, had de vorm van een dwars op de dijk gelegen, gebroken borstwering.
Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat er in Leusden weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken gebouwd werden. De linie heeft het in en vooral ook na de oorlog plaatselijk zwaar te verduren gehad, maar vormt toch nog altijd een zeer dominant en karakteristiek element in het landschap van de Vallei en -in engere zin- Leusden. De liniedijk verkeert grotendeels nog in goede tot zeer goede staat. De enige uitzondering vormt het tracé ten noorden en noordoosten van het dorp Leusden-Centrum. Een gedeelte van de ter plaatse sterk verwaarloosde en dicht begroeide dijk zal hier binnenkort

zelfs worden afgegraven. De Asschatterkade verkeert eveneens nog in goede staat, terwijl ook de voorpost te Asschat nog duidelijk herkenbaar is. Op deze kade bevindt zich ook één van de weinige overgebleven betonnen tankversperringen uit de periode 1939-'40. De bunkers die men thans in de gemeente Leusden nog aantreft zijn van de typen S (3), S (3a), B (90)a en S (7a) als mede enkele duitse bunkers.

1.2.3 Buitenplaatsen vóór 1850

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor, Waterdal en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek, Lokhorst, Leusderend, Schutterhoef en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land.
De landgoederen- en buitenplaatsengordel kreeg met name vanaf de achttiende eeuw gestalte, toen welgestelden in toenemende mate belangstelling kregen voor het gebied van de Utrechtse Heuvelrug als woonomgeving. Het landschap bood hier nog volop ruimte en woeste natuur. De zandgrond leende zich uitstekend voor de aanleg van bossen en parken, terwijl in de lagere terreinen eenvoudig grachten en andere waterpartijen konden worden gecreëerd. Verder waren de natuurgebieden aantrekkelijk voor de jacht. De buitens die zo -al dan niet als voortzetting van een bestaand landgoed of kasteel- gestalte kregen, omvatten soms ook boerderijen die hun landerijen in het beekdal van de Luntersche of Heiligenbergerbeek hadden.
In een bocht van de Luntersebeek ligt ook de buitenplaats Heiligenberg aan de voet van de langwerpige heuvel met dezelfde naam. Oorspronkelijk stond hier de rond 1000 gestichte Benedictijnerabdij Hohorst, de voorganger van de Paulusabdij in Utrecht. Na de verplaatsing van het klooster naar Utrecht (Paulusabdij) werd het een uithof van deze abdij en heeft als zodanig tot aan de reformatie gefunctioneerd. Na de reformatie werd het verpacht om vervolgens in 1643 verkocht te worden aan de Amsterdamse regentenfamilie Pauw die hier een buitenplaats stichtte. Het aan de voet van de Berg gelegen, waarschijnlijk nog middeleeuwse gebouw werd veranderd in een 17de eeuws landhuis met attiek, Rond het huis verscheen een formele tuinaanleg. De heuvel werd in de formele aanleg ingecorporeerd, waardoor een terassentuin ontstond. Het huis zelf was niet op de heuvel georienteerd, maar op de Luntersebeek, die toendertijd nog in directe omgeving van het huis stroomde. Een koepeltje was te bereiken door een loofgang vanaf het huis en zorgde voor de directe relatie beek-huis.

In het begin van de vorige eeuw werd het landhuis door Ernst Lodewijk van Hardenbroek afgebroken, waarna een nieuw landhuis verrees van 'un edifice elegant et des jardins pittoresques disposes dans le gout anglais (1827). Het ontwerp van huis en tuin schijnt van de hand van Hendrik van Lunteren te zijn. In deze fase had de buitenplaats nog een besloten karakter waarbij wandelpaden zich slingerden door bossages en beekjes. Ter zijde van het huis werden een orangerie (thans verbouwd) en een menagerie in neo-gotische stijl gebouwd. De orangerie werd ontworpen door J. D. Zocher jr. Ten oosten van het huis kreeg de aanleg een veel opener karakter. Ze strekt zich uit over de Heiligerbergerweg, waar in het weiland een slingervijver was aangelegd en als 'point de vue' een pitoresk huisje werd gebouwd, dat later werd vervangen door de nog bestaande duiventil. Als ontwerper van deze aanleg wordt ook J. D. Zocher jr. genoemd. Na 1843 werd het huis vergroot tot zijn tegenwoordige verschijningsvorm. In dezelfde stijl verrees ook het koetshuis aan het begin van de oprijlaan, tegenover de rechte Burgemeester de Beaufortlaan, de vroegere Heiligbergerlaan,een restant uit de formele aanleg is. Het aan de voet van de helling heeft de duidelijke relatie met het omringende park. Nog steeds vormt het landhuis een belangrijk met haar heldere neo-classicistisch uiterlijk een duidelijke relatie met de omgeving, waarbij de andere elementen van de aanleg een sterk ondersteunde functie hebben. Vooral de zichtrelatie tussen huis en overtuin met slingervijver en duiventil is ondanks de ingrijpende verbreding van de Heiligerbergerweg zeer waardevol te noemen.
In het westen van Leusden ontstond de buitenplaats Den Treek uit de gelijknamige Middeleeuwse hoeve, die als 'de Treke aan de Beke' in 1334 voor het eerst werd vermeld. De hoeve die volgens een rekening uit 1529 (en later vermeldingen) een paardenkamp en een oppervlakte van vijf vierendeel lands had, behoorde tot de grootste binnen de marke van de 26 hoeven op de Leusderberg. Den Treek dat door de eeuwen heen verschillende eigenaars en pachters had, ging in 1712 over in handen van Everard van Weede, Heer van Dijkveld. Vermoedelijk liet deze aan de hoeve een 'heerekamer' bouwen. Zijn verdienste is de aanleg van bossen, geometrische lanenstelsels en een vijverpartij. Toen het in 1734 werd verkocht aan Nicolaas Treeker, werd het omschreven als: 'een Heerenhuisinge, Stallingen en Koetshuis met zijn Tuyn, Plantagien en Groote Vijverkom en Watervallen, beneffens boerenwoninge genoemt de vijfviertelhoeve off den Treek met de paardecamp'. De 'groote kom en plantagie' kunnen aan de hand van een kaart van de Treek uit het midden van de 18de eeuw worden getraceerd als de oorsprong van het huidige 'Kombos' (zie afb. 5).
Na het overlijden van Nicolaas Treeker wisselde het goed in korte tijd weer meerdere malen van eigenaar, alvorens in 1807 in bezit te komen bij mr. Willem Hendrik de Beaufort, grondlegger van het huidige grote landgoed. De 'buitenplaats genaamd Den Treek, met zijn Huizinge, Koetshuys en Stallingen, Boomgaarden, Tuin, Bosschen, Cingels, Laanen en Land, groot vijf en twintig morgen' alsook de daartoe behorende 'Boerenwoninge, mede genaamd Den Treek, bestaande uit huizinge, twee hooibergen en wagenschuur en verder getimmerden nevens de bouw- en weilanden, daarbij aangehorende, groot drie en dertig morgen met zijn houtgewas en schapendrift' verkeerden inmiddels in sterk verwaarloosde staat. Direct na de overdracht van Den Treek begon De Beaufort dan ook

met een grondige verbouwing. Met materialen verkregen door sloop van een oud buitenhuis aan de Vecht liet hij allereerst aan de oorspronkelijke boerderij met herenkamer twee vleugels bouwen. Het gedeelte dat in het midden door de oude boerderij werd ingenomen, werd later hoger opgetrokken en verbouwd tot de huidige staat. Voor de paarden en rijtuigen werd een koetshuis gebouwd. Toen dit overbodig was geworden, werd er ten behoeve van de landbouw, die op de gronden van de voormalige boerderij door huispersoneel werd bedreven, een soort modelboerderij van gemaakt.
Rondom Den Treek liet De Beaufort in landschapsstijl een fraai park met bochtige waterpartijen aanleggen. Ook de nog in ruime mate aanwezige heidevelden in de omgeving werden door de nieuwe eigenaar spoedig aangepakt. Bossen werden aangeplant en ingezaaid. Door steeds meer bezittingen, waaronder veel verdeelde markegronden en oude boerderijen, op te kopen wist de familie De Beaufort het landgoed uiteindelijk tot zijn huidige omvang van 1965 hectare (inclusief Henschoten in de gemeente Woudenberg) uit te breiden. De hogere zandronden van de Heuvelrug werden hierbij nagenoeg geheel bebost, terwijl de langs de Heiligenbergerbeek gelegen lagere gronden hun vaak eeuwenoude agrarische functie behielden.
Het uitgestrekte landgoed Den Treek-Henschoten wordt thans, de buitenplaats met een oppervlakte van ongeveer vijf hectare uitgezonderd, als B. V. beheerd.

1.2.4 Buitenplaatsen 1850-1940

In de periode 1850-1940 kwam in de gemeente Leusden een respectiabel aantal buitenplaatsen tot stand: Lokhorst, Leusderend, Hertekop, Schutterhoef, De Boom en Stoutenburg. Langs de Heiligenbergerbeek ligt op de rechteroever de buitenplaats Lokhorst. Het was een vroeger een leengoed van de Paulusabdij, de opvolger van de nabijgelegen Abdij Hohorst. Het was een ridderhofstad in bezit van het gelijknamige geslacht. In de 18de eeuw blijkt het dat kasteel geistueerd was ter plaatse van een verhoging in het terrein. In die tijd wordt nog wel gesproken van een 'huisinghe en het bouwhuis (boerderij)' maar we kunnen aannemen dat hiermee de boerderij met aangebouwde heerschapskamer wordt bedoeld, die op 18de eeuwse tekeningen wordt afgebeeld. Het bezit was in 1767 in het bezit van de familie Van Hardenbroek gekomen die het tot 1928 bezat. De boerderij met heerschapskamer had intussen plaats gemaakt voor een herenhuis, dat toegankelijk was via een rechte laan beginnend even noordelijk van de brug over Luntersebeek. Het huis ging over in het bezit van C. C. Pels Rijken, die het oude huis gelegen te plaatse van het bouwhuis liet vervangen door het tegenwoordige huis naar ontwerp M. J. Kleinstra. Rechts aan de oprijlaan ligt het bijbehorende bepleisterde koetshuis en een dwarshuisboerderij beide daterend uit de periode 1870-1880. Achter het landhuis ligt een landschappelijk aangelegde tuin, overgaand in een complex bouwland, waarachter een landschappelijke vijver. Bij het huis ligt het in 1928 door de Stichting Utrechts Landschap aangekochte 7 ha grote

Lokhorster bos. In 1944-45 werd een groot deel van het bos gekapt en in de jaren '50 en '60 weer herbeplant. Het geheel vormt een aaaneengesloten eenheid met het aan overzijde van de Lokhorsterweg gelegen bos.
Aan de overzijde van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren, ligt de jonge buitenplaats 'De Hertenkop'. Het betreft hier een buitenplaats waarvan het huis niet gebouwd is. Aan de zuidzijde van het terrein, waarin een geometrische lanenstructuur en slingerende paden waren gesitueerd, werd in opdracht van de eigenaar Mr. K. J. H. Rooyaards tussen 1905-1910 naar ontwerp van A. Pothoven een portierswoning gebouwd. Deze staat aan het begin van een oprijlaan die aan de zuidzijde begeleid wordt door een hoge wal.
Aan de overzijde van de met laanbeplanting voorziene Arnhemseweg ligt de buitenplaats Leusderend (Dodeweg 6). Het betreft een rechthoekig vrij diep perceel met een geometrische paden en lanen patroon. In de hoofdas die als zichtas naar de Arnhemseweg functioneert is het landhuis (Arnhemseweg 4,6,8) gesitueerd. Het geheel wordt ontsloten door een laan die schuin over het terrein loopt. Achter het hoofdhuis dat tot 1984 een rieten kap bezat, een sleutelgatvormige gazon in het bos uitgespaard. Het geheel werd tussen 1915-1920 aangelegd ter plaatse van een langwerpig rechthoekig complex bouwland. Een centrale rol speelt het vrij teruggelegen hoofdgebouw, dat op ongeveer 2/3 van de diepte is gelegen. Het huis werd omstreeks 1918 gebouwd in opdracht van de eigenaar Mr. K. J. H. de Beaufort naar ontwerp van de architect M. J. Kleinstra uit Amersfoort. De verandering van functie eerst als seminarie en nu als tehuis voor Stichting Don Bosco heeft tot gevolg gehad dat terzijde van het landhuis nieuwe gebouwen verschenen.
Aan de zuidzijde sluit hierop de buitenplaats Schutterhoef (Arnhemseweg 10). Het landhuis werd in 1919 gebouwd in opdracht van de familie Roëll. Het landhuis brandde in 1945 af waarna in 1948 naar ontwerp van ir. J. B. Baron van Asbeck een nieuw huis werd gebouwd, dat achtereenvolgens nog zou functioneren als school, bejaarden- en verzorgingshuis. Het geheel ligt in een ruim opgezet landschapspark met verschillende zichtassen. Eén zichtas loopt schuin over de Arnhemseweg naar een aan de overzijde van de Heiligbergerbeek gelegen boerderij 'Ruitenbeek' (LEU 7). Er is tevens een relatie gelegd met de verderop aan de Arnhemseweg gelegen boerderij Schralenstein (LEU 11).
Ten noordoosten gaat de buitenplaats Leusderend over in de kleine buitenplaats annex kwekerij Kwewada met een in 1938 in opdracht van Gualtherus Louis Kolff gebouwd landhuis omgeven door een grote door rhododendrons omgeven tuin.
Schutterhoef, Leusderend en Kwewada zijn gelegen op de glooiende overgang van het dal van de Heiligbergerbeek naar de Utrechtse Heuvelrug.
In het zuiden van de gemeente op de grens met Woudenberg werd in het dal van de Heiligenbergerbeek in de periode 1850-1940 door de familie De Beaufort de buitenplaats De Boom gesticht . De Boom was de naam van een boerderij gelegen aan de zuidzijde van de Luntersche beek, in de gemeente Woudenberg ter plaatse van de boerderij Geeresteinselaan 79. Kort nadat deze boerderij met bijbehorende landerijen door de Mr. A. J. de Beaufort was aangekocht.

werd deze gesloopt, waarna een nieuwe boerderij werd gebouwd. Tegenover de boerderij, aan de overzijde van de Luntersche Beek in de gemeente Leusden, werd vervolgens de buitenplaats gesticht die thans de naam De Boom draagt. Het ontstaan van het landgoed gaat terug tot 1818 toen Mr. W. H. de Beaufort de boerderij 'Aan 't Hek' in Leusbroek verwierf.
De kern van de buitenplaats wordt gevormd door het witbepleisterde eclectische landhuis daterend uit 1878/79. Rondom het landhuis werd door de tuinarchitect Copijn een park in landschapsstijl aangelegd. Dit park met een beplanting van voornamelijk beuken wordt aan de zuidzijde begrensd door de Lunterse Beek. Op het westelijke deel van de huis komen een tuinmanswoning met ommuurde moestuin en een orangerie voor.
Het park met slingerende wegen en paden heeft een vrij gesloten karakter, enkel aan de voorzijde van het huis is het geopend naar het zuidwesten, zodat men enerzijds vanaf de Geeresteinselaan gezicht op het huis heeft, vanuit het huis ziet men over een gazon in zuidwestelijke richting op de boerderij en bijgebouwen en het karakteristieke buitenplaatslandschap van Geerestein. Terzijde van de boerderij verrees de jachtkamer. Westelijk van de boerderij, direct tegenover de toegangslaan van het landhuis, werd het blokvormige koetshuis annex koetsierswoning gebouwd. Het hier beschreven deel tot de gemeente Woudenberg behorend is beschreven onder GBW WDB 2.
Aan de noordzijde van het park is door Copijn een overgang van de landschappelijke parkbos naar het karakteristieke slagenlandschap van de nederzetting Leusbroek gecreëerd. Een kavel kent een bosaanleg waarin een slingerende laan is geprojecteerd, die vanaf de Leusbroekerweg toegang geeft tot de buitenplaats. Vooral deze overgang is als zeer waardevol te classificeren. De boerderijen van de boerderijstrook langs de oostwest gerichte Leusbroekerweg, behoort voor het belangrijkste deel tot het landgoed De Boom. De boerderijen, die voorzien zijn van het karakteristieke luiken met de kleuren van het landgoed, staan haaks op de Leusbroekerweg.
Nabij het gelijknamige dorp ligt de buitenplaats Stoutenburg. Het is de opvolger van de oostelijk daarvan gelegen kasteel Stoutenburg dat omstreeks 1252 werd gesticht en in 1315 over ging aan de landsheer. Vanaf die tijd speelde het kasteel een rol in de verdediging van de Oostgrens van het Sticht. Het in de 16de eeuw gesloopte kasteel werd in 1594 verkocht aan de Raadspensionaris Johan van Oldenbarneveld. In de 17de functioneerde het als buitenplaats. Op de plaats van het middeleeuwse kasteel stond een hollands-classicistisch landhuis. In de 17de of 18de eeuw heeft men de brede Stoutenburgerlaan aangelegd die vanaf de Barneveldseweg toegang tot de buitenplaats verleende. In 1861 werd naar ontwerp van architect H. J. van den Brink een kasteelachtig nieuw landhuis gebouwd, terwijl aan de begin van de Stoutenburgerlaan twee poorthuizen verrezen, waarvan één thans als boerderij funcioneert. Ten westen van het landhuis, aan de overzijde van Barneveldsebeek en aan de rechterzijde van de oprijlaan, verrees het nog bestaande grote landhuis. Dit huis met toren en kantelen, telt twee bouwlagen met mezzanino rechthoekige plattegrond met uitbouw. Rechts van het nieuwe huis werd het nog bestaande koetshuis gebouwd, dat in 1943 werd veranderd in een tuinmanswoning. Rondom het landhuis werd een tuin met

dubbel gebogen oprijlaan aangelegd. Bijzonder was het aan de overzijde van de Stoutenburgerlaan gelegen landschapspark in de vorm van een 'parc de ferme' met een wandeling door het bosperceeel dat de buitenrand vormde. Boomgroepen en solitairen vormen voor de aankleding van deze overtuin. Het ten zuiden van het huis gelegem bos werd doorsneden door lanen. Na de tweede wereldoorlog is de overtuin verdwenen, terwijl ook een deel van het bos aan de Barneveldsestraat werd gekapt. Daarmee is slechts een klein deel van de buitenplaats behouden gebleven.

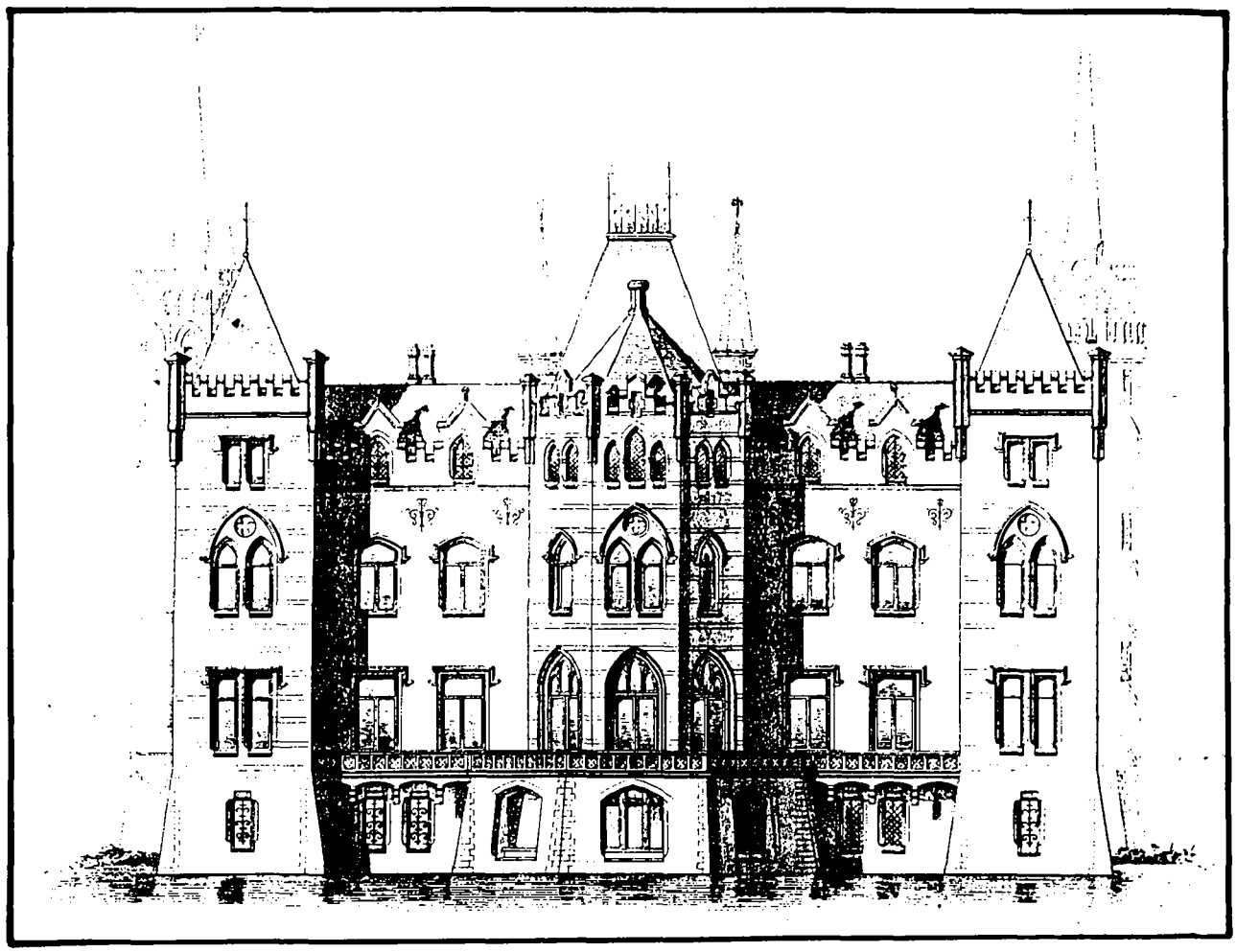

Afb. 11 Achtergevel van kasteel Stoutenburg, 1861

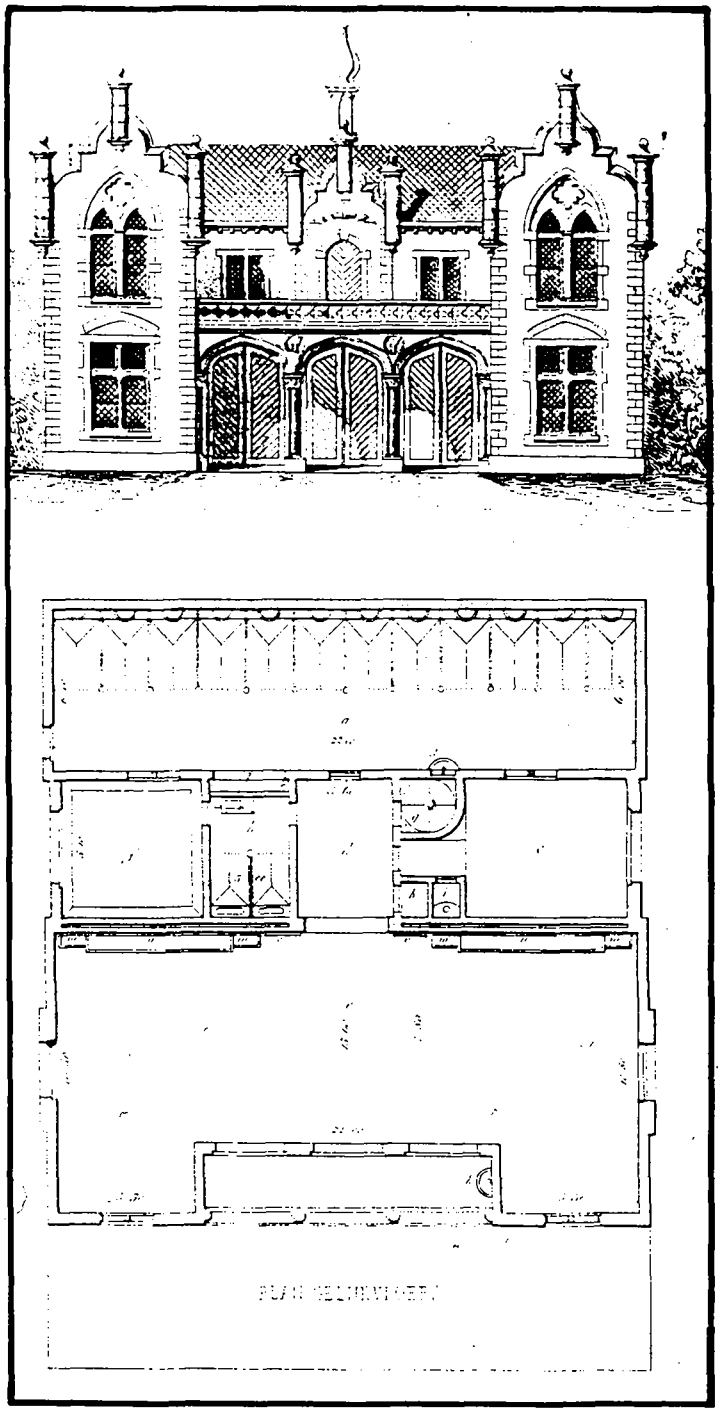

Afb. 12 Paardenstal en koetshuis van Stoutenburg, 1866

2 WAARDEVOLLE GEBIEDEN

2.1 INLEIDING

Per gemeente zijn 'gebieden met bijzondere waarden' onderscheiden. De aard van de waardering hangt ten nauwste samen met het karakter van het MIP: de waarde wordt ontleend aan de kwaliteit van de historische stedebouwkundige structuur in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing. Cultuurhistorische waarden die geen of weinig relatie met de gebouwde omgeving hebben, komen in de waardering niet of nauwelijks aan bod.
In het kader van het MIP is het niet mogelijk gedetailleerd onderzoek te doen naar de kwaliteiten van de gebieden met bijzondere waarden. De onderstaande beschrijving van de waarden beoogt niet uitputtend te zijn, maar is op hoofdzaken gericht.

Inventarisatieformulier gebieden met bijzondere waarden

Ten behoeve van een systematische aanpak is per gebied met bijzondere waarden een formulier ingevuld met de feitelijke gegevens, het gebiedstype, een omschrijving van de waarde en tevens een tabel met waarderingscriteria.
Bij het formulier is een kaartje gevoegd met de omgrenzing van het gebied.

Waarderingscriteria

De in de stedebouwkundige typologie onderscheiden gebiedstypen worden op hun bijzondere (cultuurhistorische) waarden getoetst, met behulp van een aantal criteria. Ten behoeve van een zo goed mogelijke vergelijkbaarheid van de waarde van object en gebied zijn deze criteria analoog aan de voor de objecten gehanteerde criteria.
De door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg opgestelde criteria zijn primair ontwikkeld om de waarde van gebieden uit de periode 1850-1940 vast te stellen, gemeten naar hun landelijke betekenis. Binnen het MIP-Utrecht is gekozen voor een bredere opzet waarbij ook de gebieden uit de periode vóór 1850 worden betrokken en waarbij eveneens de waarde van gebieden op provinciaal en gemeentelijk niveau wordt bepaald. De criteria van de RdMz zijn daartoe aangepast: de volgorde is gewijzigd en enkele formuleringen zijn aangepast.
De volgende (sub)criteria worden onderscheiden:

1. **omgeving**: de stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving;
   1.1 onderdeel groter geheel: de betekenis van het gebied als onderdeel van een groter geheel, bijv. een buitenplaats in een landgoederenlandschap;
   1.2 ruimtelijke relatie: de betekenis van het gebied vanwege de ruimtelijke relaties met de omgeving, bijv. een boerderijstrook in een veenontginning;
   1.3 markering/dominante situering: de betekenis van het gebied vanwege de markering van het stadsbeeld (bijv. villapark), als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel (bijv. een parkaanleg) of als representant van een groter geheel, bijv. een fort binnen een linie;

2. **stedebouw**: de intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit;
   2.1 **structuur**: de kwaliteit van het gebied vanwege het ruimtelijk concept en de structuur gelet op de bijzondere samenhang van functies, schaal, wegen, wateren, groenvoorziening, bebouwing en open ruimten;
   2.2 **erfindeling**: de kwaliteit van het gebied vanwege de percelering en de wijze waarop de erven zijn ingedeeld, bijv. de erven van een boerderijstrook;
   2.3 **bebouwing**: de betekenis van het gebied vanwege de architectonische of architectuurhistorische kwaliteiten van de bebouwing, bijv. die van een woningbouwcomplex;
3. **historie**: de bijzondere cultuurhistorische betekenis;
   3.1 **specifieke uitdrukking**: de betekenis van het gebied vanwege de structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met, en duidelijke uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemene historische ontwikkeling;
   3.2 **stedebouwkundig**: de betekenis van het gebied voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3.3 **innovatieve waarde**: de betekenis van het gebied vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie gelet op type, motief en datering;
4. **gaafheid**: de mate waarin het gebied zijn oorspronkelijke gedaante bewaard heeft (herkenbaarheid);
   4.1 **omgeving**: belang van het gebied in relatie tot de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landelijke omgeving (vergelijk criterium 1);
   4.2 **structuur**: belang van het gebied vanwege de herkenbaarheid of gaafheid van de (oorspronkelijke) historisch-ruimtelijke structuur en functionele opzet als geheel;
   4.3 **erfindeling**: belang van het gebied vanwege de vorm, grootte en/of karakteristieke inrichting van de erven;
   4.4 **bebouwing**: belang van het gebied vanwege de architectonische gaafheid van de (oorspronkelijke) bebouwing.

Toelichting

Toepassing van deze criteria vindt plaats door middel van een driepunts-schaal op het inventarisatie-formulier teneinde vast te stellen of de betekenis van het gebied met bijzondere waarden van nationaal, provinciaal of gemeentelijk belang is. Per criterium is de waarde worden: 1 = zeer hoog, 2 = hoog, 3 = redelijk. Indien een criterium niet (meer) van toepassing is, wordt in deze tabel geen score aangegeven.
Aan de hand van de score op de verschillende criteria wordt tenslotte een totaalwaarde bepaald (zie veld 'kwalificatie').

2.2 INVENTARISATIE GEBIEDEN MET BIJZONDERE WAARDEN IN DE GEMEENTE LEUSDEN

In de gemeente Leusden zijn 4 gebieden met bijzondere waarden onderscheiden:

1. Grebbelinie (verdedigingslinie)
2. Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend, e.o.
3. De Treek e.o.
4. De Boom e.o.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : LEU GBW 1
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Leusden
naam : Grebbelinie
gebiedstype : verdedigingslinie
inv. datum : augustus 1992
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten :
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Binnen de regio Eemland en Valleigebied wordt alles wat in het kader van de Grebbelinie tot stand is gekomen en nu nog aanwezig is, als cultuur-historisch waardevol aangemerkt en maakt deel uit van het gelijknamige bijzondere gebied.
Reeds ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog liet men het oog vallen op het moerassige landschap tussen Utrecht en Gelderland. In 1582-1590 werd nagegaan of hier een mogelijkheid te vinden was om een aanval op het Sticht en Holland vanuit het oosten te voorkomen. Dit resulteerde in de bouw van de schans Woudenberg en het werk aan de Roode Haan. De schans werd in 1629 weliswaar in staat van verdediging gebracht, maar bij nadering van de Spaanse troepen sloegen de verdedigers op de vlucht. Aan het verdedigingswerk werd na de terugtrekking van de Spanjaarden vervolgens lange tijd geen aandacht meer besteed.
Hoewel de Gelderse Vallei in verschillende rapporten nog wel in de aandacht kwam, duurde het al met al tot het uitbreken van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) eer de noodzaak tot verdediging van het eigen grondgebied weer daadwerkelijk opgang

maakte. Nadat de Zuidelijke Nederlanden snel door de de Franse troepen onder de voet werden gelopen, werd in 1741 aan Directeur-Generaal van Fortificatiën, B. J. de Roy, opdracht gegeven met voorstellen te komen. De Vallei werd geheel in kaart gebracht en er kwam een plan voor de aanleg van een natte verdedigigslinie. Het gebied diende hiertoe allereerst verdeeld te worden in een aantal afzonderlijke -onderling door kaden en sluizen van elkaar gescheiden- inundatiekommen. Ter verdediging moesten er verder op strategische punten fortificaties worden aangelegd.
Tussen 1742 en 1755 kwamen op basis van dit plan de volgende werken gereed: de liniewal of liniedijk; komkeringen met daarbij de benodigde damsluizen; voorzieningen aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); het hoornwerk aan de Grebbesluis (buiten de regio gelegen); de sluis te Spakenburg; en drie gerenforceerde stenen Spaanse rèdouten (=eenvoudige stenen veldschansen). In 1785-1786 volgden onder andere: de Rijn- en (later) Bergbatterij (buiten de regio gelegen); de bastions op de uiterwaard aan de Grebbe (buiten de regio gelegen); het werk met voorwerk aan de Roode Haan (in eerste aanzet daterend uit 1629); het fort aan de Buursteeg; de batterij op de Schalmdijk; en het werk aan de Daatselaar.
Nadat de Grebbelinie in de winter van 1794-1795 zonder slag of stoot in handen van de Fransen was gekomen -het inundatiewater was bevroren waardoor de opgeworpen hindernissen geen betekenis meer hadden en de gang van de vijand niet vertraagd kon worden- werden in 1799 opnieuw verscheidene nieuwe werken aangelegd. Het betrof hier met name de zogenaamde voorposten die gesitueerd werden op de komkeringen: o. a. het werk aan de Engelaar, op de Groeperskade; het werk op de Roffelaarskade (de Roffelaar); het werk op de Aschatterkade (de Aschgat); het werk aan de Glashut; en het werk bij Krachtwijk. Verder werden in deze periode nog de Linie van Juffrouwwijk en de prolongatie van de Grebbelinie in de Neder-Betuwe aangelegd. Rond 1800 had de linie haar definitieve vorm bereikt, al zou er nadien nog regelmatig periodiek herstel plaatsvinden.
Na een periode van geringe interesse -vanaf de Franse tijd richtte de aandacht zich weer volledig op de Nieuwe Hollandse Waterlinie- werd de Grebbelinie kort voor het midden van de vorige eeuw, in 1846, opnieuw onder het Departement van Oorlog gebracht. In de daarop volgende jaren werd de grensbepaling van de Militaire Rijksgronden opgemaakt en werden de Grebbesluis en de dwarssluis in de Slaperdijk bij het werk van de Roode Haan vernieuwd. In 1860 werd bij Koninklijk Besluit vastgelegd dat de Grebbelinie in een zodanige staat van onderhoud moest worden gebracht, dat 'zij krachtig en zo lang mogelijk te verdedigen zoude zijn'. Zo werden in 1866 vijf damsluizen in de komkeringen vernieuwd en de aanvoerweg van het inundatiewater aanzienlijk verbeterd, onder andere nabij Veenendaal. Kort daarop echter zag men van voltooiing van het werk af en werden de werkzaamheden gestaakt.
Mede door dit feit werd de noodzaak onderstreept om volgens een vast plan het Nederlandse verdedigingsstelsel aan te leggen en te onderhouden. In de Vestingwet van 1874 werd de Grebbelinie opgenomen als de 'stelling van de Gelderse Vallei'. Zij diende als voorpostenstelling van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Na verloop

van tijd evenwel werd de stelling gerangschikt onder de vestingwerken der derde klasse en in 1910 geheel gedeclasseerd, daarna in 1926 een groot deel van de werken werd opgeheven als duurzaam vestingwerk.
In 1939-'40 werd de Grebbelinie weer in staat van verdediging gebracht. Het verdedigingsleger kwam in een linie terecht die eigenlijk niet meer bestond. Door het verrichten van zware arbeid moesten de soldaten de linie zelf weer gereed maken. Al doende ontstond een stelsel van wapenopstellingen, loopgraven en vooral houten en aarden schuilplaatsen. Hier en daar trof men verder een betonnen mitrailleurkazemat in de frontlijn aan. Tegenstand werd er bij de Duitse inval van mei 1940 overigens niet lang geboden. Het bombardement op Rotterdam en het dreigement Utrecht hetzelfde lot te laten ondergaan waren aanleiding de strijd na vijf dagen al te staken. Na de tweede wereldoorlog had de stelling van de Gelderse Vallei militair voorgoed afgedaan en in 1951 werden de laatste werken officieel als vestingwerk opgeheven.

Binnen de huidige gemeente Leusden kwam als belangrijkste werk van de Grebbelinie de liniewal of liniedijk gereed. Deze dijk die tussen 1742 en 1755 dwars door de Vallei werd aangelegd, had bij Asschat een dwarskade of komkering: de Asschatterkade. Deze kade vormde de begrenzing tussen de beide inundatiekommen waarvan het Leusder gebied ten oosten van de liniedijk deel uitmaakte. In het kader van de uitbreiding en modernisering van de Grebbelinie werd in 1799 het werk op de Asschatterkade aangelegd. Dit werk, ook wel voorpost te Asschat genoemd, had de vorm van een dwars op de dijk gelegen, gebroken borstwering.
Het duurde vervolgens tot aan 1939-'40 voordat er in Leusden weer aan de Grebbelinie gebouwd werd. Het betrof ditmaal de bouw van een aantal betonnen mitrailleurkazematten, die op of nabij de oude verdedigingswerken gebouwd werden. De linie heeft het in en vooral ook na de oorlog plaatselijk zwaar te verduren gehad, maar vormt toch nog altijd een zeer dominant en karakteristiek element in het landschap van de Vallei en -in engere zin- Leusden. De liniedijk verkeert grotendeels nog in goede tot zeer goede staat. De enige uitzondering vormt het tracé ten noorden en noordoosten van het dorp Leusden-Centrum. Een gedeelte van de ter plaatse sterk verwaarloosde en dicht begroeide dijk zal hier binnenkort zelfs worden afgegraven. De Asschatterkade verkeert eveneens nog in goede staat, terwijl ook de voorpost te Asschat nog duidelijk herkenbaar is. Op deze kade bevindt zich ook één van de weinige overgebleven betonnen tankversperringen uit de periode 1939-'40.
De bunkers die men thans in de gemeente Leusden nog aantreft zijn van de typen S (3), S (3a), B (90)a en S (7a) alsmede enkele duitse bunkers.

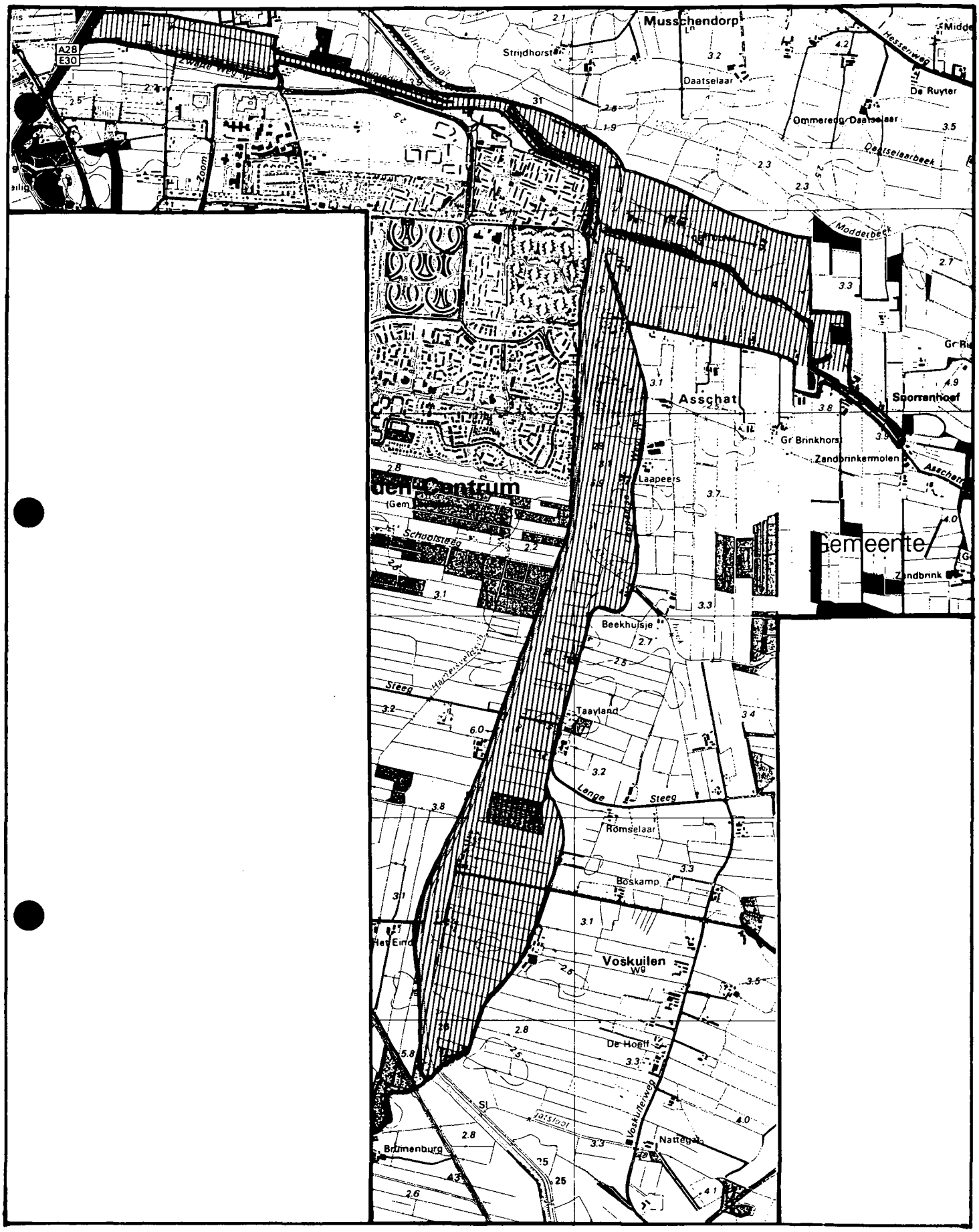

Afb. 13 Grebbelinie in Leusden

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : LEU GBW 2
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Leusden
naam : Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend e. o
gebiedstype : buitenplaatsgebied
inv. datum : augustus 1992
inventarisator : B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 10
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land. Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de buitenplaatsen in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing alsmede die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.

Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn: de hoofddwegen. de beplante perceelsscheidingen, de situering van de buitenhuizen en bijgebouwen op de kavel, de relatie tussen de landhuizen met tuin en park en lanen en zichtassen.
Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich slechts ter plaatse van de rijksweg A27 voorgedaan. De karakteristieke opbouw van de buitenplaatsenstrook is beplante weg, coulissenachtige opbouw van de bosgedeelten en solitaire bomen. De kwaliteit is aangetast door veranderingen van functie gepaardgaande met forse nieuwbouw de visuele ruimte, bebouwing en inrichting van de ruimte De bebouwing wordt gekenmerkt door monumentale en beeldbepalende landhuizen en bijgebouwen en is zeer waardevol. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van de buitenplaats en de openheid door middel van doorzichten naar het omringende land is bepalend voor de visule karakteristiek van het gebied. Ook de wegbeplanting draagt hier aan bij en vormt derhalve een waardevol element. Dit geldt eveneens voor de erfinrichting van een aantal boerderijen die tot de betreffende buitenplaatsen behoren, vanwege de visuele en functionele relatie met de buitenplaatsenreeks is deze op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

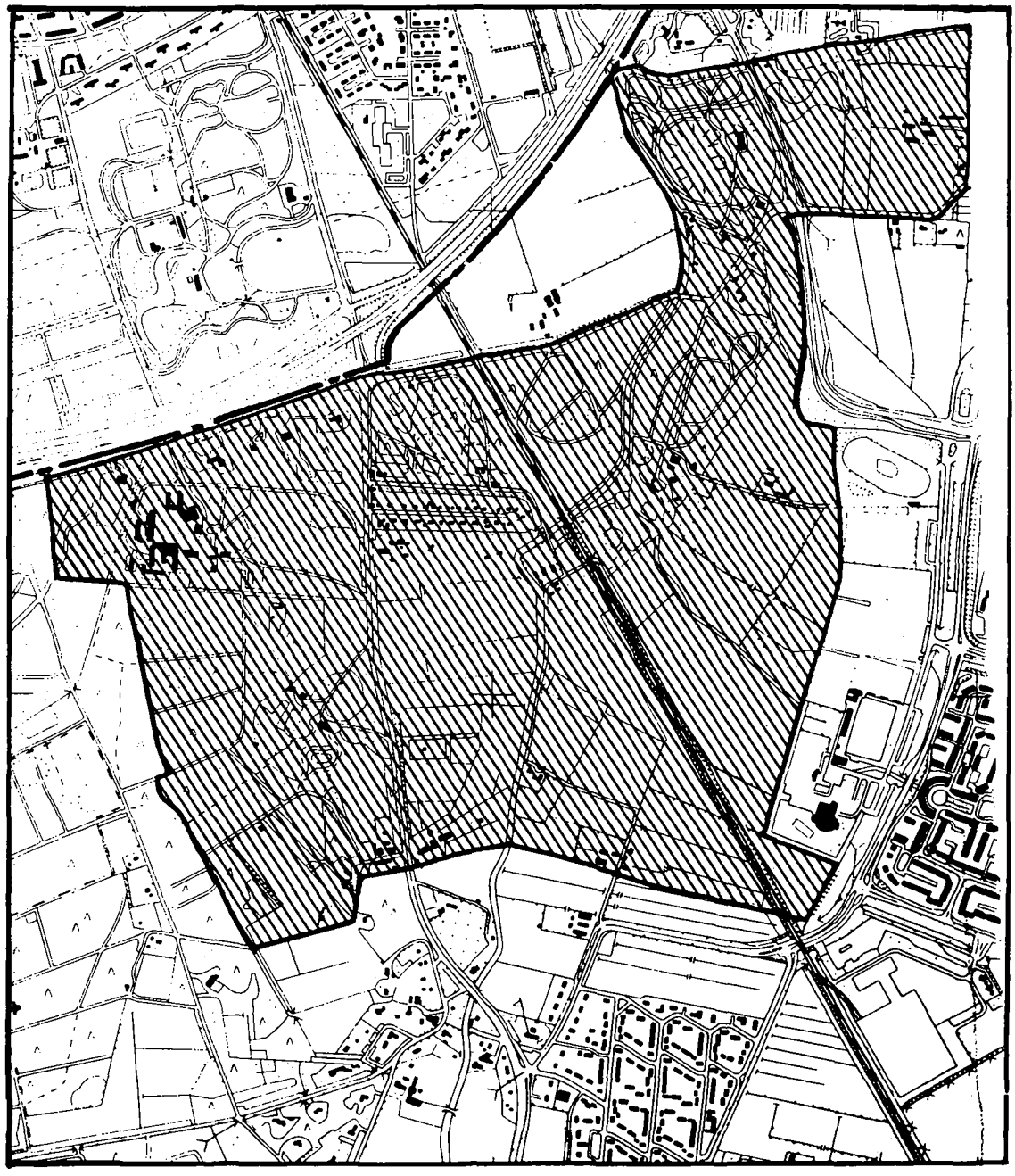

Afb. 14 Heiligenberg, Lokhorst, Leusderend, e. a.

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

---

nummer : LEU GBW 3
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Leusden
naam : De Treek e. o
gebiedstype : buitenplaatsgebied
inv. datum : augustus 1992
inventarisator : D. Cazemier/B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 10
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff (gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land. Het gebied GBW LEU 3 vormt met het in het zuiden aansluitende gebied GBW WDB 4 is als waardevol te karakteriseren omdat het bestaat uit een geheel van een aaneengesloten landgoederenlandschap met reeks buitenplaatsen en een deel van het omliggende agrarische land, waarbij doorzichten vanaf de buitenplaats in het omringende gebied. De waarde van het gebied

is primair gelegen in de grotendeels nog herkenbare karakteristiek van een reeks buitenplaats met tuin, park, lanen en parkbossen.
Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de buitenplaatsen in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing alsmede die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.
Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn de Heetvelderweg, de beplante perceelsscheidingen, de situering van de buitenplaats De Treek met bijgebouwen en parkaanleg, de relatie tussen het landhuis met tuin en park en lanen en zichtassen.
Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich niet voorgedaan, hoewel de horecafunctie van het landhuis De Treek veel verkeer aantrekt. De karakteristieke opbouw van de buitenplaats met beplante Heetvelderweg, coulissenachtige opbouw van de bosgedeelten en solitaire bomen. De kwaliteit van de visuele ruimte, bebouwing en inrichting van de ruimte is zeer waardevol. De bebouwing wordt gekenmerkt door het monumentale en beeldbepalende landhuis en bijgebouwen, een zeer waardevol ensemble. Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van de buitenplaats en de openheid door middel van doorzichten naar het omringende land is bepalend voor de visule karakteristiek van het gebied. Ook de wegbeplanting draagt hier aan bij en vormt derhalve een waardevol element. Dit geldt eveneens voor de erfinrichting van de reeks boerderijen die tot het landgoed behoort, vanwege de visuele en functionele relatie met de buitenplaats en de pachtboerderijen van het landgoed enreeks is deze op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.

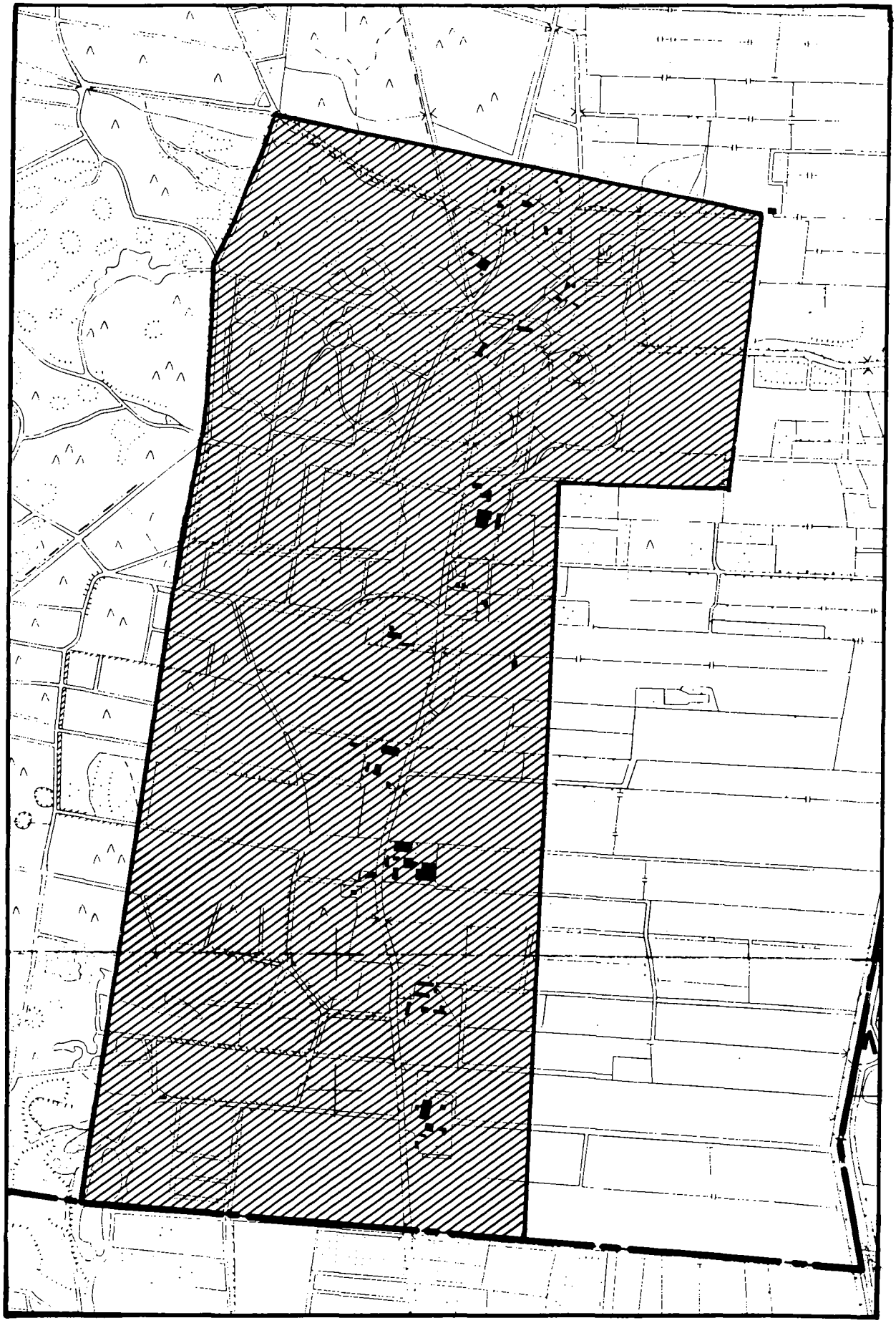

Afb. 15 Den Treek-Henschoten

M.I.P. PROVINCIE UTRECHT: gebieden met bijzondere waarden

nummer : LEU GBW 4
inventarisatiegebied: Eemland en Vallei
gemeente : Leusden
naam : De Boom e. o.
gebiedstype : buitenplaatsgebied, boederijstrook, spoorlijn.
inv. datum : augustus 1992
inventarisator : B. Olde Meierink
aantal MIP-objecten : ca. 10
kwalificatie : provinciaal
beschermd gezicht : nee

Criteria gebieden met bijzondere waarden	1	2	3
1. omgeving			
1.1 onderdeel groter geheel	x		
1.2 ruimtelijke relatie		x	
1.3 markering/dominante situering	x		
2. stedebouw/landschapsinrichting			
2.1 structuur	x		
2.2 erfindeling			
2.3 bebouwing		x	
3. historie			
3.1 specifieke uitdrukking	x		
3.2 stedebouwkundig	x		
3.3 innovatieve waarde	x		
4. gaafheid			
4.1 omgeving			x
4.2 structuur		x	
4.3 erfindeling			x
4.4 bebouwing		x	

Beschrijving

Binnen het grondgebied van de gemeenten Amersfoort, Leusden en Woudenberg ligt in de overgangszone tussen de Utrechtse Heuvelrug en de Gelderse Vallei een aaneengesloten gordel van zowel oude als jongere landgoederen en buitenplaatsen, die in zijn geheel als waardevol aangemerkt wordt. Van noord naar zuid omvat deze gordel: Nimmerdor en Zandbergen (gemeente Amersfoort); Den Treek en De Boom (gemeente Leusden); en Geerestein, Henschoten en De Heijgraeff(gemeente Woudenberg). De landgoederen Den Treek en Henschoten vormen sinds 1941 (eerst onder de naam Den Treek en later als Den Treek-Henschoten) tezamen het bekende landgoed Den Treek-Henschoten; met een oppervlakte van 1965 hectare één der grootste particuliere bezittingen in ons land.
Het deel van Leusbroek dat valt binnen het gebied met bijzondere waarden bestaat ook uit een deel van de boerderijstrook aan de Leusbroekseweg en een deel van het achterliggende land. De waarde van het gebied is primair gelegen in de grotendeels nog herkenba

re karakteristiek van eenzijdige boerderijstrook, binnen de hoofdstructuur van de systematisch uitgevoerde ontginningen ter plaatse (voor cope-ontginningen, zie Deel A, paragraaf 3. 2) alsmede de invulling van het zuidelijke deel door het parkbos van De Boom.
Waardebepalend is de in stand gebleven ruimtelijke structuur van de boerderijstrook in combinatie met de kwaliteit van de bebouwing en die van de erfinrichting en inrichting van de openbare ruimte.
Hoofdelementen van de ruimtelijke structuur zijn: de Leusbroekerweg als ontginningsbasis, de strookvormige parcelering met de kavelsloten, de situering van de boerderijen op de kop van de kavels, waarbij de oriëntatie van de boerderijen aansluit op die van de percelering. Ingrijpende recente wijzigingen in de structuur hebben zich niet voorgedaan. Over de gehele lengte is daardoor de karakteristieke dwarsopbouw van de boerderijstrook gaaf. Globaal is deze opbouw: agrarisch land, erf met boerderij, sloot agrarisch land en bos.
De kwaliteit is aangetast door veranderingen in erfinrichting, bebouwing en inrichting van de openbare ruimte, bebouwing en inrichting van de openbare ruimte (agrarische bijgebouwen, woonhuizen, wegverbreding).
De bebouwing wordt gekenmerkt door monumentale en beeldbepalende boerderijen en is als geheel waardevol. Bijzondere elementen, bijdragend aan het specifieke karakter van de bebouwingslint is de buitenplaats de Boom met oprijlaan en toegangshek met hekpeilers, alsmede het tracee van de spoorlijn Amstersfoort-Kesteren.
Het contrast tussen de relatieve beslotenheid van het bebouwingslint en de openheid van het achterliggende land, is bepalend voor de visule karakteristiek van het gebied ten noorden en de overgang naar het boslandschap in het zuiden. De waarde van het open agrarische gebied, vanwege de visuele en functionele relatie met de boerderijstrook, is op de kaart door middel van pijlen tot uitdrukking gebracht.
Het gebied wordt aan de oostzijde begrensd door het traject van de voormalige spoorlijn Amersfoort-Kesteren die voor het deel tussen de Leusbroekseweg en de spoorlijn Utrecht-Arnhem in combinatie met de aanliggende spoorwegbebouwing en kunstwerken zoals bruggen, viaducten e. d. als waardevol gebied aangemerkt. Dit gebied strekt zich uit over de gemeenten Leusden, Woudenberg Amerongen en Veenendaal. Als noordelijke begrenzing wordt de achtergrens van de bebouwing aan de Leusbroekerweg genomen. Na de opening in februari 1886 floreerde de lijn Amersfoort-Kesteren direct al goed, zowel wat het reizigersverkeer als het goederenvervoer betreft. In de jaren 1889-1893 vonden er enkele aanpassingen plaats op de stationsemplacementen van Amersfoort en Kesteren. Deze maakten een nog effectiever treinverkeer mogelijk, ondermeer direct doorgaande treinen van Amsterdam via Amersfoort en Kesteren naar Nijmegen en daarna eventueel Duitsland (Keulen). In 1921-'22 werd vervolgens het baanvak Amersfoort-Woudenberg dubbelspoors gemaakt. Tevens werd er bij De Haar een spoorboog aangelegd voor aansluiting op de N. R. S. -lijn Utrecht-Arnhem. Voor zover bekend is deze boog echter nooit in gebruik gesteld, met uitzondering van één keer militair vervoer.

De periode van de tweede wereldoorlog werd de spoorlijn, naar later zou blijken, fataal. Bij de gevechten in mei 1940 werden er langs de gehele lijn vernielingen aangebracht. Zo werd ondermeer de Rijnbrug om strategische redenen door de gealieerden vernield. Eind 1940 waren de brug en andere geschonden delen van de lijn weer provisorisch hersteld, zodat weer naar Kesteren gereden kon worden. Vele inwoners van de Gelderse Vallei maakten in de oorlog gebruik van de spoorlijn, die al gauw de bijnaam 'De Kersenlijn' kreeg, om in de Betuwe voedsel te gaan halen. Regelmatig echter lag het treinverkeer stil ten gevolge van sabotage-activiteiten uit het verzet en van gealieerde zijde.
Op 18 september 1944 reed de laatste trein van Amersfoort naar Rhenen. Enkele dagen later werd de Rijnbrug gebombardeerd en ernstig beschadigd. Voorjaar '45 vernielden de Duitsers de brug bij hun aftocht definitief. Ook de brug bij De Haar over de lijn Utrecht-Arnhem werd opgeblazen. Twee vitale punten van de lijn Amersfoort-Kesteren waren daarmee weggevaagd. Na de oorlog werd spoedig met het herstel van het Nederlandse spoorwegnet begonnen en in oktober 1945 reden weer de eerste goederentreinen tussen Amersfoort en Woudenberg. In 1946 werd vervolgens de brug bij De Haar hersteld, zodat treinverkeer -inclusief reizigersvervoer- naar Rhenen opnieuw mogelijk werd. Pogingen om ook de Rijnbrug te herstellen liepen, waarschijnlijk om financiële redenen, echter op niets uit.
In de eerste helft van de jaren vijftig werd het traject Rhenen-Kesteren opgebroken. Het goederenvervoer op de lijn tussen Amersfoort en Rhenen zou worden gehandhaafd. Amersfoort-Kesteren (in feite dus Amersfoort-Rhenen) was daarmee een lokaalspoorweg voor goederenvervoer geworden. Het goederenvervoer van Amersfoort naar Veenendaal en Rhenen werd in mei 1972 stilgelegd. Vanaf die maand reden de treinen niet verder dan Woudenberg. In 1974 werd de lijn verder ingekort tot het traject Amersfoort-Leusden. De in de jaren zestig explosief gegroeide nederzettingen Veenendaal en Rhenen kregen via De Haar in 1981 aansluiting op het landelijke reizigersnet, waarbij er in Veenendaal-West en -Centrum alsmede Rhenen moderne stationsgebouwen verrezen.
In Leusden treft men van de oude lijn Amersfoort-Kesteren (en later Amersfoort-Rhenen) nog twee spoorwegwachtertshuisjes aan Hamersveldseweg 144 en Leusbroekerweg 6 , die rond 1885 werden gebouwd. Identieke overwegwachtershuisjes vinden ook in Woudenberg en Rhenen. Het huisje Leusbroekerweg 6 valt binnen het bijzondere gebied.

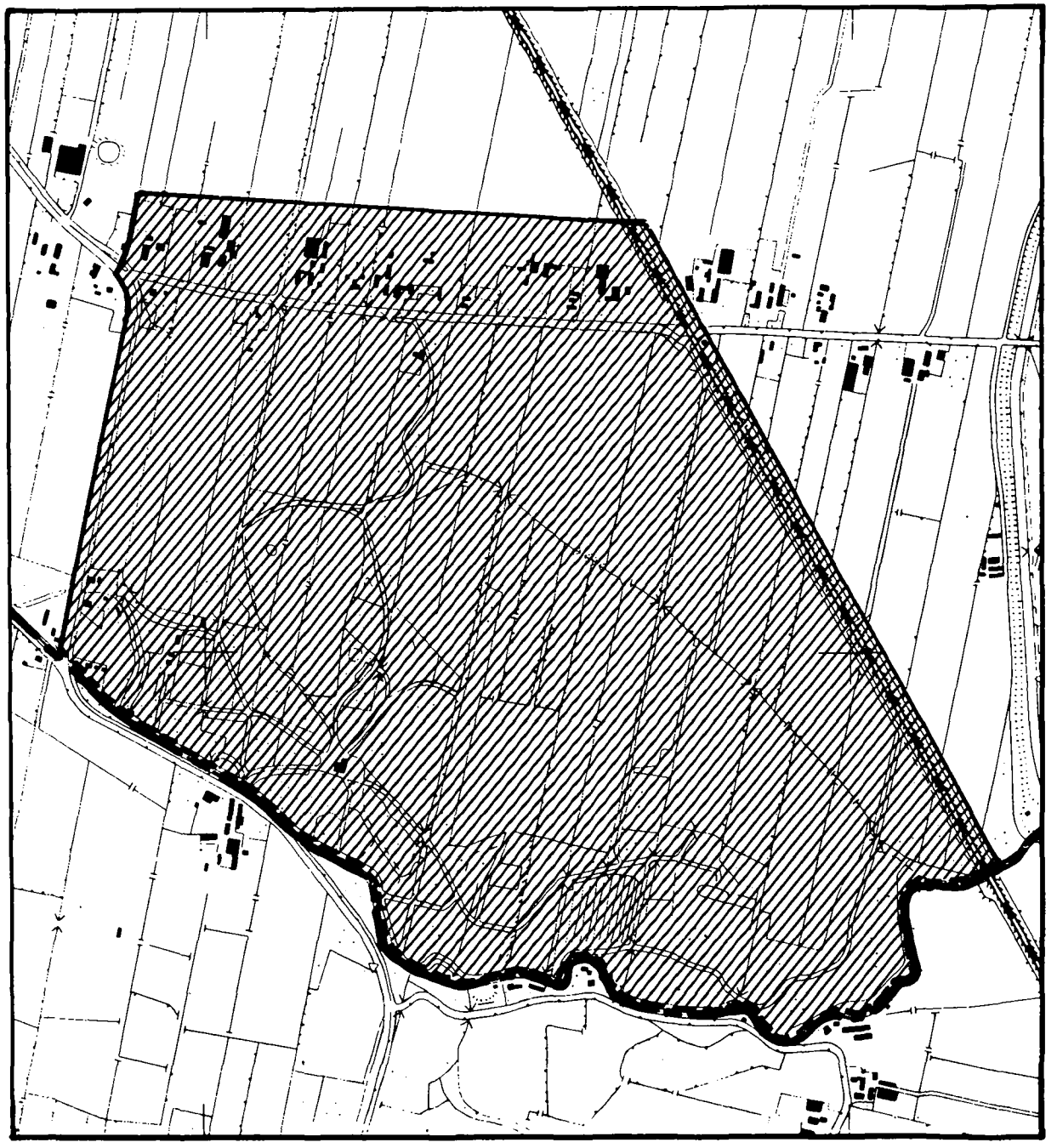

Afb.16 Buitenplaats De Boom, met deel spoorlijn Amersfoort-Kersteren

3 ARCHEOLOGISCHE EN HISTORISCH-GEOGRAFISCHE TERREINEN

3. 1 ARCHEOLOGISCHE TERREINEN

Archeologische vindplaatsen opgenomen in: Archeologische monumenten in de provincie Utrecht, R. O. B. en Provincie Utrecht, 1987.

1	Grafheuvel (Amersfoort-Leusderheide)	M-ch
2	Grafheuvel (Amersfoort-Leusderheide)	M-ch
3	Terrein waarin 4 grafheuvels (Amersfoort-Leusderheide).	M-ch
4	Terrein waarin 3 grafheuvels (Amersfoort-Leusderheide)	M-ch
5	Terrein waarin 2 grafheuvels (Amersfoort-Leusderheide)	M-ch
6	Terrein waarin 2 na onderzoek gerestaureerde grafheuvels (De Treek-Treekerpunt)	M-ch
7	Sporen van bewoning uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen (Amersfoort-Oud-Leusden).	
8	hooggelegen omgracht terrein waarin resten van de Middeleeuwse ridderhofstad Lokhorst (Amersfoort-Lokhorsterbos)	M-ch
9	Terrein waarin de resten van het 11e eeuwse klooster Hohorst en de Laat-Middeleeuwse versterkte(?) uithof Heiligenberg (Leusden- de Hohorst)	M-ch-cl
10	Resten van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Ooievaarshorst (Leusden-Zuid-De Treek)	M-ch
11	Resten van het Laat-Middeleeuwse bisschoppelijke kasteel Stoutenburg (Stoutenburg-Stoutenburgerlaan)	
12	Aanleg en overblijfselen van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Groot-Zandbrink (Achterveld-Posteg)	M-ch
13	Aanleg en overblijfselen van het Laat-Middeleeuwse versterkte huis Wijnestein	ch
14	Aanleg en resten van het post-middeleeuwse huis Wijnbergen	

M : Terrein beschermd ingevolge de Monumentenwet
ch: Cultuurhistorische waarde. Significante vorm- en structuur-elementen zijn duidelijk zichtbaar.
cl: Cultuurlandschappelijke waarde. Herkenbare samenhang tussen een of meer monumenten en natuurlijke en/of historisch-geografische terreinkenmerken

3. 2 HISTORISCH-GEOGRAFISCHE ELEMENTEN

-Grebbelinie
-Bosaanleg op de heuvelrug met lanenstructuren,
-Spoorlijn Amersfoort-Kesteren
-Leusbroek met verkaveling en boerderijen.

4. OVERZICHT VAN DE BEBOUWING

4.1 VERDEDIGINGSWERKEN, ZAKEN EN GEBOUWEN MET EEN MILITAIR KARAKTER

Tot de historische verdedigingswerken behoren de restanten van de liniewal, die onderdeel uitmaakte van de Grebbelinie. De Grebbelinie werd aangelegd in 1742 en 1755 als vóórstelling van de Hollandsche Waterlinie. De liniewal volgt in grote lijnen de loop van het Valleikanaal. In de omgeving van de Horsterweg zien we echter dat deze iets zuidelijker is aangelegd, aan de Zwarteweg. Verder zijn vooral langs het oostelijke deel van de Leusbroekerweg en langs de Laapeerseweg restanten te zien van deze wal, die ten dele is voorzien van betonnen bunkers.

4.2 BRUGGEN, SLUIZEN EN ANDERE WEG- EN WATERBOUWKUNDIGE WERKEN EN DE BIJBEHORENDE HULPMIDDELEN

Een belangrijk waterstaatkundige element, dat een groot deel van de gemeente Leusden doorkruist is het Valleikanaal. De functie van het kanaal was de ontwatering van de Gelderse Vallei. Eventueel kon het ook als inudatiekanaal worden gebruikt, hetgeen in de praktijk echter nooit gebeurd is. Bij de aanleg van het kanaal (in 1937-1949) werd ten dele gebruik gemaakt van bestaande beken. Het 37,4 km lange kanaal heeft een breedte van 5. 50 tot 15 meter en de diepte van 1. 70 tot 2. 55 meter. Er bevinden zich 9 damsluizen, waaronder één (damsluis nummer 6) op de kruising met de Achatterkade. Deze in beton en staal uitgevoerde sluis heeft een dubbele doorlaatopening, waarin zich vier schotbalksponnngen bevinden.

4.3 VOORWERPEN OP VELDEN, PLEINEN EN STRATEN

Aan de Appelweg bevinden zich een tweetal herdenkingsmonumenten aan de Tweede Wereldoorlog. Het ene is een monument voor de Russische gevallenen en bestaat uit een zwarte obelisk op een rode sokkel, gelegen in een open plek in het bos. Op het terrein van het voormalige concentratiekamp Amersfoort, dat ten dele gelegen was op Leusder grondgebied, staat de 'Stenen Man' . Dit herdenkingsmonument voor de gevallenen van het kamp is gesitueerd op de voormalige fusilladeplaats. Deze bestaat uit een doodlopend pad, dat door hoge aarden wallen is omgeven. Aan het einde bevindt zich een kolossaal standbeeld van een gevangene. Bij het complex van woningbouwvereniging 's' Zomers Buiten' aan de Dodeweg, staat een gewapend betonnen monumentje met het opschrift: 'Wereldvrede door federale wereldregering'. Dit duidt op de utopisch-socialistische opvattingen van de oprichters.

4.4 GEBOUWEN VOOR HET LANDS-, GEWESTELIJK EN PLAATSELIJK BESTUUR, OVERHEIDS- EN SEMI-OVERHEIDSDIENSTEN

Uit het begin van deze eeuw dateert het voormalige gemeentehuis van Hamersveld (Burgemeester de Beaufortweg 63). Het pand is versierd met neo-classicistische elementen als kroonlijsten en hoekpilasters. In 1984 is het gemeentehuis verbouwd tot sportschool.
Op een hoekperceel tussen de Maanweg en de Oude-Rijksweg, staat de tot politiebureau verbouwde voormalige mareschaussee-kazerne (Oude Rijksweg 1-7).

4.5 KERKELIJKE GEBOUWEN EN BIJZONDERE ONDERDELEN DAARVAN, ALSMEDE WONINGEN VOOR KERKELIJKE FUNCTIONARISSEN

Het oudste kerkgebouw van Leusden is de uit de vroege elfde eeuw daterende Romaans-Gotische toren (Vlooswijkseweg 2). Het bijbehorende schip is afgebroken. Kettingen markeren de voormalige buitenmuren.
De Nederlands-Hervormde zaalkerk van Oud Leusen werd gebouwd in 1828, in een Neo-Classicistische stijl, gecombineerd met Neo-Gotische spitsboogvensters. Opvallend is het hoge portaaal, dat dwars op het schip is gebouwd.
Aan de Hamersveldseweg ligt een complexje gebouwen van de Rooms-Katholieke kerk. De uit 1841 door C. Kramm ontworpen zaalkerk (Hamersveldseweg 51) werd rond 1900 door H. Kroes aan de voorzijde uitgebreid met een uitbouw en een toren. Achter de kerk liggen de begraafplaats en de pastorie. De pastorie (Hamersveldseweg 53) is een herenhuis uit 1852. In tegenstelling tot de Neo-Gotische kerk en kerkhof vertoont dit gebouw Neo-Classicistische stijl-elementen. Het wit geschilderde pandje links van de kerk is de voormalige kosterij. Rechts ligt restaurant 'Het Ros Beijaart', waarin vroeger onder andere een Rooms Katholiek verenigingszaaltje was gevestigd.
De jongste van de opgenomen kerken is de door architect Valk ontworpen Rooms-Katholieke kerk in Achterveld (Hesssenweg 325). De kerk is gebouwd in Neo-Romaanse stijl en dateert uit 1933. De gebrandschilderde ramen zijn van de kunstenaar Charles Eyck.

4.6 UITVAARTCENTRA EN BEGRAAFPLAATSEN

In de gemeente liggen vijf begraafplaatsen, waarvan de begraafplaats rond de toren van Oud-Leusden de oudste is. Op deze begraafplaats bevinden zich de familiegraven van een aantal belangrijke Leusdense families, waaronder de familie De Beaufort die op de landgoederen 'Den Treek', 'De Boom' en 'Heiligenberg' woonde.
De reeds genoemde Rooms-Katholieke begraafplaats aan de Hamersveldseweg (Hamersveldseweg bij 51) is aangelegd in 1823. De pijlers van het excentrische gelegen toegangshek zijn versierd met een pauw, een duif, olijftakken een alfa- en omegateken (symbolen voor Christus). Aan het einde van het hoofdpad staat de door H. Kroes ontworpen kerkhofkapel. Deze dateert uit 1916 en is gebouwd in Neo-Gotische stijl.

In de kern van Achterveld bevindt zich eveneens een Rooms-Katholieke Begraafplaats (Jan van Arkelweg, ongenumerd), die in 1818 werd ingezegend. Het terrein heeft een halfcirkelvormige plattegrond en een eenvoudig, door vier beukebomen geflankeerd toegangshek.
Een complex van begraafplaatsen omvat de Algemene Begraafplaats 'Rusthof', die behoort aan de gemeente Amersfoort. De terreinen omvatten een Russische Begraafplaats, een Oud Katholieke Begraafplaats en (aan de Vlooswijkseweg) een Rooms Katholieke Begraafplaats. Zeer markant is de monumentale, door de Amersfoortse stadsarchitect C. B. van der Tak ontworpen aula, met de door pergola's verbonden dienstgebouwen. De bouwstijl is verwant aan die van Dudok.
Als laatste dient de zwerversbegraafplaats nabij de westelijke kruising van de Emelaarseweg en de Hessenweg te worden genoemd. Dit vrijwel rechthoekige terreintje wordt omgeven door een greppel. Resten van het toegangshek zijn nog aanwezig.

4.7 HANDELS- EN KANTOORGEBOUWEN EN GEBOUWEN VOOR TRANSPORT EN OPSLAG

Aan de Hessenweg in Achterveld (nummer 311) staat een woon-winkelpand, dat omstreeks 1900-1905 gebouwd moet zijn in opdracht van horlogier Van den Hengel. De etalage is overluifeld door het balkon, waardoor men ook bij slecht weer de etalage kon bekijken. Julianaweg 2) is een woon-winkelpand, dat omstreeks 1915 en 1920 gebouwd is. Ook het uit 1933 daterende pand Arnhemseweg 19-21 is oorspronkelijk gebouwd als woon-winkelpand. De bijbehorende bakkerij is inmiddels geloopt.
Hamersveldseweg 144 en Leusbroekerweg 6 zijn twee spoorwegwachtershuisjes aan de lijn Amersfoort-Veenendaal, die rond 1885 werd aangelegd. Hoewel de spoorlijn niet meer geheel intact is, zijn de huisjes van belang als restant van deze infrastructurele ontwikkeling. Ook in andere gemeenten, zoals bijvoorbeeld Woudenberg en Rhenen treffen we vrijwel indentieke huisjes aan. Opvallend is het gebruik van gele baksteen: dit is geen gebruikelijk bouwmateriaal voor deze streken en duidt op het feit, dat het door de spoorwegmaatschappij van elders werd aangevoerd.

4.8 GEBOUWEN VAN LIEFDADIGHEID, GEZONDHEIDSZORG,WETENSCHAP EN CULTUUR

In Leusden staan een drietal lagere scholen, waarvan het complexje aan de Ooievaarshorsterweg het meest bijzondere is. Het bestaat uit een bewaarschool, een lagere school en twee onderwijzerswoningen, die omstreeks 1910 zijn gebouwd. Van de bewaarschool is bekend, dat architect A. Pothoven het heeft ontworpen. Opdrachtgever was dhr. De Beaufort. op wiens landgoed 'Den Treek' het complexje gesitueerd is.
Uit ongeveer dezelfde tijd als de scholen aan de Ooievaarshorsterweg dateert de Rooms-Katholieke lagere school aan Jan van Arkelweg 6 in Achterveld. In 1912 werd dit gebouw opgericht, naar

ontwerp van architect J. H. Hogenkamp uit Doesburg. Opvallend is de rijke detaillering van de rechter zijgevel. De school is verbouwd tot sociaal cultureel centrum. Ook de Rooms-Katholieke Johannesschool aan de Hamersveldseweg 30, in 1919 gebouwd naar ontwerp van H. Kroes uit Amersfoort, is verbouwd tot sociaal-cultureel centrum.
Aan de Dodeweg 8 staat de door de bekende architect K. P. C. De Bazel gebouwde Internationale School voor Wijsbegeerte, uit 1916. Tot de oprichters behoorde onder anderen Frederik van Eeden. Bijzonder zijn de zalen in het interieur, waarin de koepels van een rechthoek in een cirkel veranderen. De rechthoeken zouden gelijk staan aan het aardse, terwijl de cirkel, de 'ideale' vorm, daaraan ontstijgt. Tot de beroemde bezoekers van de school behoorden Jung, Adler en Albert Schweizer. Tegenwoordig is de school verbouwd tot conferentiecentrum. Uit de opbrengsten wordt het nog steeds bestaande onderzoeksinstituut voor wijsbegeerte bekostigd.
Tot de gebouwen voor sociale zorg kunnen we het bejaardencentrum 'St. Josef' (Hessenweg 218) rekenen. Het werd gebouwd in 1917 en staat evenals de bovengenoemde scholen aan de Jan van Arkelweg gebouwd in de nabijheid van de Rooms-Katholieke kerk.

4.9 GEBOUWEN VOOR SPORT, RECREATIE, VERENIGING, VERGADERING EN HORECA

Café 'De Mof' werd vermoedelijk in de jaren twintig gebouwd op de kruising van de Leusbroekerweg met de Arnhemseweg. Opvallend zijn de ingezwenkte dakpartij met geglazuurde pannen en het middenrisaliet in de voorgevel.
Het huidige restaurant 'Oud Leusden' heeft vermoedelijk in oorsprong een horeca-functie gehad en moet rond de eeuwwisseling gebouwd zijn (Vlooswijkseweg 1). Achter het restaurant bevindt zich de voormalige uitspanning, die helaas in een slechte bouwkundige staat verkeert. De opschriften 'stalling' en 'stalhouderij' zijn nog luist leesbaar. Opvallend zijn ook de terra-cotta paardekoppen.

4.10 KASTELEN, LANDHUIZEN, BUITENPLAATSEN, HISTORSCHE PARKEN EN TUINEN EN DAARBIJ BEHORENDE BIJGEBOUWEN EN OBJECTEN

Leusden kent een opvallend groot aantal buitenplaatsen, die voornamelijk in het westen van de gemeente zijn geconcentreerd. Een uitzondering hierop vormt kasteel Stoutenburg in het noorden van de gemeente, tussen de dorpen Stoutenburg en Achterveld. Opvallend is de grote concentratie van landgoederen en buitenplaatsen langs de heiligenbergerbeek. Van noord naar zuid zijn dit Heiligenberg, Lockhorst, Den Treek en de Boom.

In een bocht van de Luntersebeek ligt ook de buitenplaats Heiligenberg aan de voet van de langwerpige heuvel van dezelfde naam. Oorspronkelijk stond hier de rond 1000 gestichte Benedictijnerabdij Hohorst. In het begin van de vorige eeuw werd het oude landhuis door Ernst Lodewijk van Hardenbroek afgebroken,

waarna een nieuw landhuis verrees van 'un edifice elegant et des jardins pittoresques disposes dans le gout anglais' (1827). Het ontwerp van huis en tuin schijnt van de hand van Hendrik van Lunteren te zijn. Ter zijde van het huis werden een nu verbouwde orangerie en een menagerie in neo-gotische stijl gebouwd. De orangerie werd ontworpen door J. D. Zocher jr. Na 1843 werd het huis vergroot tot zijn tegenwoordige verschijningsvorm. In dezelfde stijl verrees ook het koetshuis aan het begin van de oprijlaan, tegenover de rechte Burg. de Beaufortlaan, de vroegere Heiligbergerlaan, een restant uit de formele aanleg is.

In het westen van Leusden ontstond de buitenplaats Den Treek uit de gelijknamige Middeleeuwse hoeve, die als 'de Treke aan de Beke' in 1334 voor het eerst werd vermeld. De hoeve die volgens een rekening uit 1529 (en later vermeldingen) een paardenkamp en de oppervlakte van vijf vierendeel lands had, behoorde tot de grootste binnen de marke van de 26 hoeven op de Leusderberg). Den Treek dat door de eeuwen heen verschillende eigenaars en pachters had, ging in 1712 over in handen van Everard van Weede, Heer van Dijkveld. In 1807 begon de toenmalige eigenaar De Beaufort dan met een grondige verbouwing van het inmiddels verwaarloosde huis. Met materialen verkregen door sloop van een oud buitenhuis aan de Vecht liet hij allereerst aan de oorspronkelijke boerderij met herenkamer twee vleugels bouwen. Het gedeelte dat in het midden door de oude boerderij werd ingenomen, werd later hoger opgetrokken en verbouwd tot de huidige staat. Voor de paarden en rijtuigen werd een koetshuis gebouwd. Toen dit overbodig was geworden, werd er ten behoeve van de landbouw, die op de gronden van de voormalige boerderij door huispersoneel werd bedreven, een soort modelboerderij van gemaakt.

In de periode 1850-1940 kwam in de gemeente Leusden een respectabel aantal buitenplaatsen tot stand: Lokhorst, Leusderend, Hertekop, Schutterhoef, De Boom en Stoutenburg. Langs de Heiligenbergerbeek ligt op de rechteroever de buitenplaats Lokhorst. Het was een vroeger een leengoed van de Paulusabdij, de opvolger van de nabijgelegen Abdij Hohorst. Het was een ridderhofstad in bezit van het gelijknamige geslacht. In de 18de eeuw blijkt het kasteel, dat gesitueerd was ter plaatse van een verhoging in het terrein reeds verdwenen te zijn. In die tijd wordt nog wel gesproken van een 'huisinghe en het bouwhuis (boerderij)' maar we kunnen aannemen dat hiermee de boerderij met aangebouwde heerschapskamer wordt bedoeld, die op 18de eeuwse tekeningen wordt afgebeeld. Het bezit was in 1767 in het bezit van de familie Van Hardenbroek geraakt, die tot tot 1928 bezat. De boerderij met heerschapskamer had intussen plaats gemaakt voor een herenhuis, dat toegankelijk was via een rechte laan beginnend even noordelijk van de brug over Heiligenbergerbeek. Het huis ging over in het bezit van C. C. Pels Rijken, die het oude huis gelegen te plaatse van het oude bouwhuis liet vervangen door het tegenwoordige huis naar ontwerp M. J. Kleinstra. Rechts aan de oprijlaan ligt bijbehorende bepleisterde koetshuis en een dwarshuisboerderij beide daterend

uit de periode 1870-1880. Achter landhuis een landschappelijk aangelegde tuin, overgaand in een complex bouwland, waarachter een landschappelijke vijver. Bij het huis het in 1928 door de Stichting Utrechts Landschap aangekochte 7 ha grote Lokhorster bos. In 1944-45 werd een groot deel van het bos gekapt en in de jaren '50 en '60 weer herbeplant. Het geheel vormt een aaaneengesloten eenheid met het overzijde van de Lokhorsterweg gelegen bos.

Aan de overzijde van de spoorlijn Amersfoort-Kesteren, ligt de jonge buitenplaats 'De Hertenkop'. Het betreft hier een buitenplaats waarvan het huis niet gebouwd is. Aan de zuidzijde van het terrein waarin een geometrische lanenstructuur en slingerende paden waren gesitueerd , werd in opdracht van de eigenaar Mr. K. J. H. Rooyaards tussen 1905-1910 naar ontwerp van A. Pothoven een portierswoning gebouwd. Deze staat aan het begin van een oprijlaan die aan de zuidzijde begeleid wordt door een hoge wal.
Aan de overzijde met de met laanbeplanting voorziene Arnhemseweg ligt de buitenplaats Leusderend (Dodeweg 6) Het betreft een rechthoekig vrij diep perceel met een geometrische paden en lanen patroon. In de hoofdas die als zichtas naar de Arnhemseweg functioneert is het landhuis (Arnhemseweg 4,6,8) gesitueerd. Het geheel wordt ontsloten door een laan die schuin over het terrein loopt. Achter het hoofdhuis dat tot 1984 een rieten kap bezat, een sleutelgatvormige gazon in het bos uitgespaard. Het geheel werd tussen 1915-1920 aangelegd ter plaatse van een langwerpig rechthoekig complex bouwland. Een centrale rol speelt het vrij teruggelegen hoofdgebouw, dat op ongeveer 2/3 van de diepte is gelegen. Het huis werd omstreeks 1918 gebouwd in opdracht van de eigenaar Mr. K. J. H. de Beaufort naar ontwerp van de architect M. J. Kleinstra uit Amersfoort. De verandering van de functie van het huis heeft tot gevolg gehad dat terzijde van het landhuis nieuwe gebouwen verschenen.

Aan de zuidzijde sluit hierop de buitenplaats Schutterhoef (Arnhemseweg 10). Het landhuis werd in 1919 gebouwd in opdracht van de familie Roëll. Het landhuis brandde in 1945 af waarna in 1948 naar ontwerp van ir. J. B. Baron van Asbeck een nieuw huis werd gebouwd, dat achtereenvolgens nog zou functioneren als school, bejaarden en verzorgingshuis. Het geheel ligt in een ruim opgezet landschapspark met verschillende zichtassen, ondermeer een schuin over de Arnhemseweg op de aan de overzijde van de Heiligbergerbeek gelegen boerderij Ruitenbeek. Ook is een relatie gelegd met de verderop aan de Arnhemseweg gelegen boerderij Schralenstein.

Ten noordoosten gaat de buitenplaats Leusderend over in de kleine buitenplaats Kwedada met een in 1938 in opdracht van Gualtherus Louis Kolff gebouwd landhuis omgeven door een grote door rhododendrons omgeven tuin.
Schutterhoef, Leusderend en Kwedada zijn gelegen op de glooiende overgang van het dal van de Heiligbergerbeek naar de Utrechtse Heuvelrug.

In het zuiden van de gemeente op de grens met Woudenberg werd in het dal van de Heiligenbergerbeek in de periode 1850-1940 door de familie De Beaufort de buitenplaats De Boom gesticht . De Boom was de naam van een boerderij gelegen aan de zuidzijde van de Luntersche beek, in de gemeente Woudenberg ter plaatse van de boerderij Geeresteinselaan 79. Kort nadat deze boerderij met bijbehorende landerijen door de Mr. A. J. de Beaufort was aangekocht, werd deze gesloopt, waarna een nieuwe boerderij werd gebouwd. Tegenover de boerderij,aan de overzijde van de Luntersche Beek, in de gemeente Leusden, werd vervolgens de buitenplaats gesticht die thans de naam De Boom draagt. Het centrum van de buitenplaats wordt gevormd door het witgepleisterde eclectische landhuis De Boom daterend uit 1878/79. Rondom het landhuis werd door de tuinarchitect Copijn een park in landschapsstijl aangelegd. Dit park met een beplanting van voornamelijk beuken wordt aan de zuidzijde begrensd door de Heiligenbergerbeek. Op het westelijke deel van de huis komen een tuinmanswoning met ommuurde moestuin en een orangerie voor.
Het park met slingerende wegen en paden heeft een vrij gesloten karakter, enkel aan voor het huis is het geopend naar het zuidwesten, zodat men enerzijds vanaf de Geeresteinselaan gezicht op het huis heeft, vanuit het huis ziet men over een gazon in zuidwestelijke richting op de boerderij en bijgebouwen en het karakteristieke buitenplaatslandschap van Geerestein. Terzijde van de boerderij verrees de jachtkamer. Westelijk van de boerderij en direct tegenover de toegangslaan van het landhuis werd het blokvormige koetshuis annex koetsierswoning gebouwd.

Nabij het gelijknamige dorp ligt de buitenplaats Stoutenburg. het is de opvolger van de oostelijk daarvan gelegen kasteel Stoutenburg dat omstreeks 1252 werd gesticht en in 1315 over ging aan de landsheer. In 1861 werd naar ontwerp van architect H. J. v.d. Brink een kasteelachtig nieuw landhuis gebouwd, terwijl aan de begin van de Stoutenburgerlaan twee poorthuizen verrezen, waarvan een nu als boerderij funcioneert. Westelijk van het landhuis, aan de overzijde van Barneveldsebeek en aande rechterzijde van de oprijlaan verrees het nog bestaande grote landhuis. Dit huis met toren en kantelen, telt twee bouwlagen met mezzanino rechthoekige plattegrond met uitbouw. Rechts van het nieuwe huis werd het nog bestaande koetshuis (1861) gebouwd, dat in 1943 werd veranderd in een tuinmanswoning. Het huidige landhuis dateert uit 1861. Ook het koetshuis werd in deze tijd gebouwd. Het voormalige toegangshek, dat de Stoutenburgerlaan aanvankelijk afsloot, is verplaatst naar het Rooms-Katholieke kerkhof van Oudewater. Van het oude kasteel Stoutenburg is niets bewaard gebleven behalve een deel van de tuinaanleg met vijvers en exoten.

4.11 WONINGEN EN WONINGBOUWCOMPLEXEN

Arbeiderswoning, 1 woonlaag

Dit type woningen heeft één bouwlaag onder de kap, meestal een zadeldak. De woningen hadden in oorsprong meestal één of twee kamers op de begane grond, waar je via de voordeur rechtstreeks binnen kwam. Op zolder was er slaapruimte.
Voorbeelden van eenlaags arbeiderswoning: Emelaarseweg 6; Ursulineweg 5

Arbeiderswoning, 1 1/2 woonlaag

Bij dit type werd extra woonruimte in de kap gecreëerd door middel van een mansardekap òf met behulp van een borstwering van 1/2 à 1 meter hoogte onder het zadeldak. De huizen zijn merendeels ontstaan na de Woningwet (1901), toen er regels werden opgesteld voor de minimale afmetingen en voorzieningen van een woning. Woningen van dit type zijn te vinden aan de Arnhemseweg 60; 99; Doornseweg 28; Hessenweg 255-257 (dubbel); Heetvelderweg 2; Heiligenbergerweg 9; Hessenweg 192; Leusbroekerweg 2; Leusbroekerweg 13-15; Stoutenburgerlaan 13; Vieweg 2

Tolwoningen

Een bijzonder type woningen die een grote gelijkenis met de arbeiderswoningen zijn de woningen die gebouwd zijn voor de tolgaarders. Het zijn de huizen Hamersveldseweg 3 Klettersteeg 5; Heiligenbergerweg 2; Stoutenburgerlaan 1; en Treekerweg 1

Middenstandswoning

Middenstandswoningen zijn ruim opgezette woningen, die veel werden gebouwd in de jaren twintig en dertig. De meeste huizen hebben een begane grond (met grote kamer-en-suite), een verdieping en een zolder. Kenmerkend is het gebruik van donkere baksteen, diep gelegen voegwerk en zwaar kozijnhout. Veel middenstandswoningen werden gebouwd als dubbel woonhuis. Typerende voorbeelden zijn Arnhemseweg 28; Hamersveldseweg 12; 39 en 113

Vrijstaand dwarshuis 1-beukig

Dwarse huizen hebben een evenwijdig aan de weg gelegen dak en hun breedte is groter dan de diepte. Voorbeelden in Leusden zijn Arnhemseweg 68 en 84a-86;

Herenhuis

Het herenhuis vertoont sterke verwantschap met het in de gevelwand gelegen vierkante huis. Het gaat hier om vrijstaande, nagenoeg vierkante huizen met doorgaans symmetrische gevels en twee bouwlagen onder de kap. Onder andere te vinden aan de Arnhemseweg 97-97a; Burgemeester de Beaufortweg 2-4; Dodeweg 6; Zwarteweg 3-5.

Villa en landhuis

Vanaf het eind van de negentiende eeuw kwam de villa- en landhuisbouw op. Het gaat hier om vrijstaande huizen, waarbij de villa wordt gekenmerkt door verticaliteit met asymmetrische plattegronden en dakpartijen. Het landhuis heeft doorgaans een meer horizontale opbouw. Er zijn minder in- en uitspringende partijen, met name wat betreft het dak. Zowel bij villa's als landhuizen treffen we dubbele woonhuizen aan.
Landhuizen staan aan de Arnhemseweg 10; 4-6-8; Arnhemseweg 33; Burgemeester de Beaufortweg 10; Buurtweg 2; Dodeweg 7; Kerkweg 5 en 7; Julianaweg 5
Een variant is het dubbel landhuis, waartoe Arnhemseweg 19-21; Arnhemseweg 29-31; 48-50; 89-91; 71-73; hessenweg 259-259a behoren.
Een andere varant is het kleine landhuis waartoe Arnhemseweg 88; 93; leusbroekerweg 24; Treekerweg 12 zijn te rekenen.
Een speicifieke uitdrukkingsvorm is het chalet. Voorbeelden zijn Arnhemseweg 14; Arnhemseweg 56-58
In de gemeente Leusden komen de volgende villa's voor:
Burgemeester de Beaufortweg 1; s' Zomers Buiten; Hamersveldseweg 67

4.12 BOERDERIJEN

In de gemeente Leusden kunenen we drietal boerderij-typen onderscheiden, te weten de langhuis- dwarshuis- en krukhuisboerderij.

Langhuisboerderij

Verreweg het grootste aantal boerderijen wordt gevormd door de langhuisboerderijen, waarbij voor- en achterhuis in elkaars verlengde onder de kap (afgewolfd zadeldak) liggen. Enkele oudere boerderijen
Opvallend is het aantal boerderijen uit de jaren twintig en dertig, die op het eerste gezicht uit de jaren tachtig of negentig van de vorige eeuw lijken te dateren. Voorbeelden van dit type zijn Hamersveldseweg en Hessenweg.
Een tweede periode waarin veel 'klassieke' langhuisboerderijen werden gebouwd is de wederopbouwtijd. Voor Leusden zijn dit met name het jaar 1941 en de preiode tuseen 1947 en 1952.
Voorbeelden zijn:
-Arnhemseweg 23 (19de eeuw)
-Hamersveldseweg 120 (1924)
-Hessenweg 301 (1941)
-Langesteeg 7 (1948)
-Langesteeg 11 (1949)
-Ooievaarshorsterweg 7 (1771)
-Postweg 2 (1878)
-Stoutenburgerlaan 9 (19de eeuw)
-Treekerweg 5 (19de eeuw)
-Treekerweg 7 (18de eeuw)

Dwarshuisboerderij

De meest kenmerkende eigenschap van de dwarshuisboerderij is, zoals de naam al aangeeft, dat het voorhuis dwars geplaatst is ten opzichte van het achterhuis. Het voorhuis heeft meestal een rechthoekige plattegrond en wordt gedekt door een (afgewolfd) zadel- of schilddak. Voorbeelden van dwarshuisboerderijen in Leusden zijn ondermeer:
-Hamersveldseweg 134 (19de eeuw)
-Heetvelderweg 1 (1614)
-Hessenweg 132 (18de eeuw)
-Horsterweg 28 (1941)
-Leusbroekerweg 21 (19e eeuw)
-Lockhorsterweg 2 (19de eeuw)
-Treekerweg 9 (18de eeuw)

Krukhuisboerderij

Krukhuisboerderijen zijn aan één zijde met een kelder en opkamer uitgebreide langhuisboerderijen. Doorgaans werd de kelder gerbuikt voor de kaasproduktie.
-Driftakkerweg 6a (17de eeuw)
-Hessenweg 154 (17de eeuw)
-Leusbroekerweg 5 (19de eeuw)

Boerenwoning

De boerenwoning is speciaal voor een agrarisch bedrijf gebouwd, maar het woonhuis staat min of meer los van de bedrijfsgebouwen, zoals bijvoorbeeld te zien is bij:
-Aschatterweg 58 (met stal)
-Hamersveldseweg 19
-Hamersveldseweg 69
-Laapeerseweg 11

Bijgebouwen

Op de boerderij-erven treffen we diverse bijgebouwen aan. Met name zien we veel zomer-, bakhuizen en schuren, waarvan de schaapskooien de opvallenste zijn ondermeer:
-Heetvelderweg, ong. (schaapskooi)
-Koedijkerweg 1 (boerderij met schaapskooi)

Als laatste dient hier gewezen te worden op de groenaaleg, zoals leilinden en boerentuinen, die we bij diverse boerderijen aantreffen.

4.13 BEDRIJFSGEBOUWEN

In de inventarisatie zijn een tweetal gebouwen van een coöperatie opgenomen. Aan de Hamersveldseweg 138 staan de gebouwen van 'De Coöperatie Handelsvereniging Leusden en omstreken' (nu: 'De Eemstroom'). Het oudste gebouw dateert uit 1929 en heeft een rijk gedetaillerde voorgevel met sierankers. Om dit pand heen zijn diverse silo's gebouwd. Aan de Hessenweg, nabij 208 in de kern van Achterveld bevindt zich een kantoor met silo's uit omstreeks 1940, vermoedelijk gebouwd in opdracht van de 'Coöperatieve Boerenleenbank en Handelsvereeniging Achterveld', die in 1945 het weeghuisje met weegbrug aan de voorzijde liet bouwen.